ПЕРЕКЛАДИ

10.33124/hsuf.2018.10.08

Венді Лауер

ПОГРОМИ, НАСИЛЛЯ НАТОВПУ ТА ГЕНОЦИД У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ВЛІТКУ 1941: ІСТОРІЯ, ПОЯСНЕННЯ ТА ПОРІВНЯННЯ¹

У цьому есе авторка оприлюднює нові дослідження, а також розглядає існуючі інтерпретації історії погромів в Україні під час Голокосту. Зосереджуючи увагу на подіях у Західній Україні влітку 1941 р., дослідниця стверджує, що євреї були основними об'єктами переслідувань у регіоні, проте політика та рушійні сили як громадсько-го насилля, так і окупаційних сил змінювалися залежно від місцевості. Окрім потужного антисемітського заряду «жидобільшовизму», авторка досліджує також інші політичні, соціальні, психологічні та ідеологічні причини насильства. Вона звертає увагу на зріз суспільства, представлений серед погромників, а також на роль націоналістичних повстанців і німецьких окупантів. Авторка відслідковує відношення між масовими розстрілами, що їх провадили нацисти, та погромами, і стверджує, що відмінності між насиллям натовпу та геноцидом зазвичай не враховують зміну взаємодії цих двох явищ. Перетин та висока динаміка їх історії особливо помітні на Західній Волині, де, на відміну від сусідньої Галичини, кількість загиблих у масових розстрілах євреїв перевищувала кількість тих, хто загинув від погромів. Таким чином, наприкінці вересня 1941 р. у східній столиці, Києві, не було великих погромів, на зразок львівських «днів Петлюри», натомість був Бабин Яр.

Вступ

Протягом останніх 15 років дослідження Голокосту стосувалися переважно окупованих нацистами територій колишнього СРСР — цьому сприяв розпад Радянського Союзу та відкриття доступу до регіональних архівів нових незалежних держав, а також постали нові питання про форми масового насильства за межами загальновідомих

¹ Дана стаття була вперше опублікована англійською мовою: Wendy Lower, «Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons», *Journal of Genocide Research*, no. 13 (3) (2011): 217–246. Інститут «Ткума» висловлює подяку автору та видавництву Tator&Francis за люб'язано наданий дозвіл на публікацію цього тексту українською.

центрів знищення, як-от Аушвіц. Окрім зміни наших уявлень про центр та периферії Нацистської імперії в Європі, цей дослідницький зсув також поглибив наше розуміння динаміки насилля, яке було організованого державою та чинилося натовпом. Дискусія щодо колаборації була розширена завдяки соціально-історичному дослідженню на регіональних та мікроісторичних рівнях, що було втілено в праці Яна Гросса «Сусіди», яка пожвавила дебати про єврейсько-польські відносини². Якщо попередні праці майже виключно характеризували злочинців як нацистів чи німців, то зараз постає питання, у зв'язку з Єдвабне, чи мали вони бути присутніми, чи дійсно лише німці винні в Голокості?³

Звісно, «остаточне вирішення єврейського питання» було нав'язаною нацистами цілеспрямованою політикою геноциду⁴. Однак найлютіші прояви насилля виникали саме у Східній Європі, відкрито, та до них було залучене корінне населення. Таким чином, події, з яких складається Голокост, знаходяться на перетині німецької історії і різних місцевих та регіональних історій Європи. Таке твердження не має на меті звинувачувати когось у співпраці або мінімізувати роль нацистської Німеччини; скоріше це спроба пролити світло на те, що колективні вбивства однієї групи іншою є великою мірою соціальним явищем. Головне питання цієї статті — чи

² Jan Tomasz Gross, *Neighbors* (New York: Penguin, 2002). Анджей Жбиковський визначив тридцять вісім населених пунктів в околицях Єдвабне в західній частині Білорусі, де відбулися подібні звірства: Andrzej Żbikowski, «Pogroms in northeastern Poland: spontaneous reactions and German instigations», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2007), 315–354. Щодо «Jedwabne Debate» див.: Joanna Beata Michlic, «The Soviet occupation of Poland, 1939–1941, and the stereotype of the Anti-Polish and Pro-Soviet Jew», *Jewish Social Studies* 13 (2007): 135–176; Andrzej Żbikowski, «Jewish reaction to the Soviet arrival in the Kresy in September 1939», *Polin: Studies in Polish Jewry* 13 (2000): 62–72.

³ Див.: John Klier and Shlomo Lambroza, eds., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (New York: Cambridge University Press, 1992). Нещодавно Кай Струве досліджував (використовуючи концепт колективної пам'яті, представлений Рейнхардом Коселлеком) погром як соціальний ритуал. Див.: Kai Struve, «Ritual und Gewalt: Die Pogrome des Sommers 1941», in *Synchrone Welten: Zeitenräume jüdischer Geschichte*, ed. Dan Diner (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 228. Вільям Гарен також використовував теорію соціальних ритуалів у своєму дослідженні погромів, див.: William W. Hagen, «The moral economy of ethnic violence: the pogrom in Lwow, November 1918», in *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, ed. Robert Blobaum (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), 124–147.

⁴ Для детального вивчення моделі «центр–периферія», яка підкреслює роль місцевих німецьких лідерів влітку 1941, див.: Jürgen Matthäus, «Controlled escalation: Himmler's men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the occupied Soviet territories», *Holocaust and Genocide Studies* 21, no. 2 (2007): 218–242.

відбувалися подібні акти колективного насилля, схожі на події у Єдвабне, у Західній Україні або деінде, і якщо так, то як саме і чому⁵.

Неподалік маленького містечка Єдвабне, на території розмежування нацистської та радянської імперій, сформувалася особлива модель антиєврейського насилля. На польських, румунських територіях та в країнах Балтії, що у міжвоєнний період перебували під радянським контролем та зазнали депортацій НКВС і масових вбивств в 1940 і 1941 рр., погроми стали спільною рисою перших днів і місяців «визволення» цих територій нацистами влітку 1941 р. Роль німців та інших сил осі (угорці, словаки, румуни) у розпалюванні насилля змінювалася залежно від місцевості. Західна Україна побачила одні з найгірших випадків насилля, і не лише в найбільшому місті регіону — Львові, а й у селах і містах, що розташовані на схід і південь від нього. Які подробиці цього насильства, та як вони пояснюються в останніх дослідженнях? Чи були це ситуативні фактори, або ж міжетнічна динаміка, що зумовила або загострила напруженість і призвела до масових вбивств? Чи нападали місцеве населення на євреїв відразу після того, як Червона армія залишила територію, ще до того, як туди прийшли нацисти? Чи вплинула на перебіг подій літа 1941 р. нещодавня радянська та більш давня історія погромів у цій частині України? Що можуть розповісти погроми в Західній Україні про історію насилля натовпу та геноциду в інших місцях? Ці питання досліджуються у двох частинах цієї роботи. По-перше, тут представлені різноманітні приклади погромів у Західній Україні, про які стало відомо з нещодавніх досліджень⁶. Цей емпіричний огляд

⁵ Нещодавня стаття вивчає ці питання в дослідженні колабораціонізму. Див.: Vladimir Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust: the multifaceted Ukrainian context», *East European Jewish Affairs* 37 (2007): 217–248.

⁶ Погроми на Західній Україні були задокументовані в таких містечках: Бережани, Бібрка, Болахів, Борислав, Борщів, Бучач, Великі Межирічі, Глиняни, Городенка, Городок, Гримайлів, Делятин, Добромілі, Дрогобич, Дубно, Жовква, Збараж, Зборів, Золочів, Кам'янка-Струмильська, Клевани, Коломия, Корець, Косів, Кременець, Львів, Мглин, Миропіль, Немирів, Обертин, Олевськ, Перемишляни, Самбір, Сарни, Сасів, Скалат, Станіславів, Стрий, Східниця, Терембовля, Тернопіль, Товсте, Хоростків, Чортків, Чуднів, Шубків, Яблуниця, Яворів. Багато погромів на Західній Волині були змальовані Реем Бренденом, див.: Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 93. Погроми задокументовані в німецьких військових записках та записках поліції СС, переважно в рапортах айзатцгруп, описують події як погроми або локальні антисемітські дії, як-от «вбивства», «жорстоке поводження», «ексцеси», «криваві бані», «плюндрування» та спалення синагог. Див.: «Ereignismeldung UdSSR, № 24 (від 16 липня 1941 р.)», у *Die «Ereignismeldung UdSSR» 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, eds. Michael Mallmann, Andrej Angrick and Jürgen Matthäus (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011). Іншим важливим джерелом документування погромів були свідчення євреїв, особливо ранні записи, виконані Інститутом єврейської

супроводжується порівняльним аналізом, в якому розглядаються різні міждисциплінарні пояснення насилля натовпу під час Голокосту в Східній Європі.

Погроми в Західній Україні являли собою переламний момент в історії війни, окупації, міжетнічних конфліктів та антисемітського насилля в регіоні. Замість того, щоб стверджувати, що погроми в 1941 р. ілюструють етнічний чи національний випадок участі у гедоциді, це есе виділяє регіональні відмінності в антиєврейських акціях, які були вчинені чоловіками та жінками різних класів, етнічних та релігійних груп Західної України. Українці становили переважну більшість населення регіону, і саме вони були основними учасниками погромів. Проте до цих дій їх часто спонукали німці, а в деяких випадках до них приєднувалися угорці та поляки. Більше того, інтерпретації погромів 1941 р. часто спотворюються через те, що за ними послідувало — більш масштабні систематичні операції, як-от масові розстріли чи депортації до центрів знищення, зокрема до Белжеця. Погромники та *геноцидники*, звичайні люди та державні службовці, працювали як разом, так і окремо, керувалися власними короткостроковими або довгостроковими мотивами та цілями. Нещодавні інтерпретації, які підкреслюють важливість динаміки від центру імперії до периферії в німецькому управлінні «остаточним вирішенням єврейського питання», повинні також враховувати важливий фактор ненімецьких громадян, який впливав на формування рішень нацистів та регіональні відмінності в історії Голокосту в Україні, особливо під час критичних місяців 1941 р.

Галичина

1 липня 1941 р. німці прибули в невелике містечко східної Галичини — Перемишляни, розташоване в сорока кілометрах на південний схід від Львова. Під час радянської окупації (з кінця вересня 1939 р. до

історії у Варшаві, наприклад, свідчення Урі Ліхтера, Archiwum ŻIH, sygn. 302/61, Zygmunt Tune sygn. 301/2242, на які було звернено увагу завдяки Рею Брендону. Погроми описуються у звітах радянської Надзвичайної державної комісії, і там було щонайменше одне розслідування стосовно Радянської України, яке свідчило проти погромників у Чернівцях: United States Holocaust Memorial Museum (далі — USHMM), Record Group (RG) 31.018M, roll 12. Українські джерела є нечисленними (Польові відділення ОУН-Б та звіти), зібрані: Ярослав Лялька та ін., ред., *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади* (Львів: Просвіта, 1993). Серед них післявоєнні спогади, як-от відеоінтерв'ю в Yahad in Unum Archives, Paris. Дисбаланс джерел, які стосуються погромів, а також різний досвід та погляди на події поляками, українцями та євреями (не враховувалися німці) аналізуються в: Christoph Mick, «Incompatible experiences: Poles, Ukrainians, and Jews in Lviv under Soviet and German occupation, 1939–1944», *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (2011): 336–363.

кінця червня 1941 р.) єврейське населення зросло вдвічі, і досягнуло 6 000 осіб, що спричинило перевантаження на місцеві ресурси та житло, яке в основному несли місцеві євреї. У Перемишлянах існувала єврейська школа, але радянська влада закрила її в 1940 р. Більшість євреїв цього району були освіченими міськими мешканцями; вони були найбажанішими кадрами для радянської адміністрації. Комуністична ідеологія також була більш інтелектуально привабливою, ніж радикальні націоналістичні рухи з їхніми антисемітськими платформами⁷. У міжвоєнний період спостерігався високий рівень асиміляції серед євреїв, які, наприклад, відвідували польські гімназії та укладали міжетнічні шлюби. Проте під час радянської окупації євреї стали набагато більш помітними в місті, ніж були раніше, оскільки радянський уряд надав їм безпрецедентну можливість працювати на урядових посадах, які їм не дозволено було обіймати за часів Другої Речі Посполитої. Тим часом поляків як етнічну групу, інтелігенцію, яка вважалася антикомуністично налаштованою, а також заможних людей арештовували, багато з них були депортовані, а деякі вбиті. За винятком тих, хто належав до націоналістичних або емігрантських організацій, статус українців загалом підвищився⁸.

Через три дні після того, як німці прибули до Перемишлян, за свідченнями одного з євреїв, що вижив, «український натовп» кинувся на керівництво єврейської громади. Белзер Реббе (голова історичної династії хасидів), який у Перемишлянах шукав притулку після втечі з окупованої нацистами Польщі, насилу врятувався. Його синові не так пощастило, і його кинули в синагогу, що палала. На

⁷ Jan Tomasz Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002). Яків Літман був втікачем з Варшави, який перебрався в Перемишляни та був призначений радянською адміністрацією на посаду вчителя. Літманів опис єврейсько-польських стосунків під час радянської окупації у транскрипції його аудіоінтерв'ю (стрічка 4a.mpr3 CD4, 10.58/25.10, 27 червня 1982 р.), а також у автобіографії 1997 року, яка разом з іншими особистими записами родини нещодавно передана до архіву USHMM (USHMM, Litman Family Collection, арк. 35, 50). У перші місяці радянської окупації (жовтень-листопад 1939 р.) українці та євреї переслідували поляків у Львові, заявляючи про це, як про акти відплати, або ж просто як підтвердження усунення багаторічного «правителя». Спочатку радянський уряд це підтримував, проте потім змушений був контролювати спонтанні вияви антипольського насильства. Див.: Michlīc, «The Soviet occupation of Poland», 144. Про розділеність євреїв у міжвоєнній Польщі (враховуючи Галичину) та комплексність проблем, з якими вони стикалися, див.: Ben Cion Pinchuk, *Shtetl Jews Under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (New York: Oxford University Press, 1990); Dov Levin, *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939–1941* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1995).

⁸ Christoph Mick, «Only the Jews do not waver»: L'viv under Soviet occupation», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007), 247–249.

іншому боці дороги на палаючу синагогу з обуренням дивився шанований український греко-католицький священник Омелян Ковч. Декілька місяців потому він займався порятунком євреїв, що призвело до його арешту та подальшої страти⁹. Погромники знищили та пограбували багато єврейських будинків. Німецька військова адміністрація викликала єврейських чоловіків від кожної родини, і коли вони не зголошувалися на реєстрацію, тоді місцеві головорізи (ті, які не носили уніформи та орудували палицями або іншою імпровізованою зброєю) захоплювали жінок і кидали їх до місцевої в'язниці, де над ними знущалася українська міліція. Ті, хто вижив, погоджуються, що акти місцевого антиєврейського насилля почалися відразу після прибуття німців.

Люція Гросс Раубфогель написала про ці події одразу після закінчення війни:

Наша велика синагога та всі її прибудови були спалені. Полум'я піднімалося високо, спалюючи віконні рами, а лавки, на яких зазвичай сиділи наші діди, батьки та брати, тепер перетворювалися на попіл. Пожежа стала надзвичайною подією. Багато селян зібралося біля вогню з мішками, готуючись до грабунків, натовп віруючих християн зі своїми дітьми, пліч-о-пліч з німцями, які фільмували це приголомшливе видовище. Вітер переносив іскри від однієї будови до іншої, вогонь потріскував та невпинно піднімався в небо, а кістки перших жертв у цей час вже розсипалися. Селяни захоплено галділи, і як сарана накинулися на все, що до цього належало євреям. Вони грабували, крали, перебуваючи в якомусь неймовірному екстазі, вони протягом декількох хвилин знищили те, що пережило до цього декілька поколінь¹⁰.

Яків Літман, біженець з окупованої нацистами Польщі, що мешкав у Перемишлянах, згадував:

⁹ Сина звали Мойша. Бельцер Реббе був захований польською родиною, потім його замаскували та вивезли з міста офіцери угорської контррозвідки, див.: Yosef Israel, *Rescuing the Rebbe of Belz. Belzer Chassidus: History, Rescue and Rebirth* (Brooklyn, NY: Mesorah Publications, 2005). Див.: Shoah Foundation Visual History Archive (далі – SFVHA), Basia K. (відеосвідчення), 7 грудня 1997 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1, сегмент 4; Israel L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 33; Ida K. (відеосвідчення), 24 вересня 1996 р., Вест Оранж, Нью-Джерсі, стрічка 1, сегмент 18–20. Висловлюємо подяку Володимирі Меламеду за допомогу у дослідженні цього інтерв'ю. Про спалення синагоги та реакцію Ковча розповів Іван Фуглевич, український свідок подій, в якого автор брав інтерв'ю 24 липня 2005 р. та 8 жовтня 2010 р.

¹⁰ Люція Гросс (народилася 18 квітня 1926 р.) написала спогади відразу після визволення Німеччини, а потім в Ізраїлі (1946–1950 рр.). Рукопис із правками та примітками вперше видав польською мовою, перекладено англійською Магдаленою Нортон. Автор вдячний Жизелі Гросс Гелін (сестра Люції) за дозвіл зробити копію рукопису.

...щойно німці прийшли, вони підпалили синагогу і кидали євреїв у полум'я, передусім віруючих євреїв, яких вони забирали прямо з вулиць, визначаючи їх за зовнішнім виглядом. Перед початком війни в Перемишлянах проживало багато хасидів... Росіяни не надто чіпали їх протягом попередніх двох років, тож євреї трималися разом. Німці ж відразу кинулися на них¹¹.

Літман описував звірства, вчинені німцями та українцями, включаючи і свої власні страждання від рук двох українських міліціантів, які витягли його з черги за хлібом, кинули в підвал в'язниці і били його два рази на день протягом чотирьох тижнів. Він був помилково звинувачений у вбивстві братів Трофим'яків, «українських націоналістів, яких холоднокрівно вбила радянська поліція безпеки безпосередньо перед німецьким вторгненням»¹².

Самуїл Гольфард, який вів щоденник, був свідком подій у Перемишлянах, написав під час війни:

Участь українців у вбивстві сотень тисяч євреїв не піддається жодним запереченням. Під час німецького вторгнення вони самі поклали початок жакливим масовим вбивствам, у порівнянні з якими навіть жорстокість німців виглядала блідою. Це правда, що німці фотографували євреїв, кинутих в полум'я палаючих будинків. Проте в Перемишлянах виконавцями цього були українці. Якби їм дозволили, то вони і сьогодні вирізали б усе гетто у своєму грабіжницькому запалі¹³.

Ці єврейські джерела є важливими свідченнями очевидців, які вказують на злочини, здійснені сусідами. Однак кожне свідчення містить певну частку суб'єктивності. Жертви потрапляли в жакливі обставини, які не дозволяли їм зрозуміти різницю в мотивах їхніх мучителів. Люція Раубфогель підкреслювала жадібність і лють селян, які грабували та руйнували єврейський маєток. Літман пояснював, що він був звинувачений у загибелі українських націоналістів, тим самим приписуючи причину насильства політичній помсті. Гольфард наголошував, що українці часто були ініціаторами та більш жорстоко поводитися під час насильств і грабежів, ніж німці. У своїх

щоденниках Гольфард критично ставився до всіх, хто був причетний до Голокосту, особливо до єврейської поліції, і в той же час представляв позитивний портрет поляків, які йому допомагали. Гольфард був інтелектуалом з Радому, польським патріотом, якого не особливо турбувало тяжке становище українського селянства, і після того, що він побачив і пережив у Перемишлянах, у нього не виникло причин змінити свою думку. У цьому та інших вищезгаданих джерелах взаємодія між німецькими окупантами та українськими погромниками залишається незрозумілою.

Через кілька місяців після спалення синагоги, 5 листопада 1941 р., німецький загін безпеки та підрозділ жандармерії організували масовий розстріл 500 єврейських чоловіків на околиці містечка в березовому лісі. Українська міліція допомагала в ідентифікації та арештах євреїв. Також міліція охороняла периметр місця розстрілу¹⁴. Геттоїзація, примусова праця та хвилі масових розстрілів продовжилися і в 1942 р., і потім аж до літа 1943 р., коли були вбиті останні євреї Перемишлян та навколишніх сіл. Деякі євреї, яким вдалося втекти до лісу, були згодом вбиті в українсько-польській громадянській війні та радянсько-німецькій партизанській війні, яка точилася на цих територіях навесні 1944 р. Українці, які підтримували Українську повстанську армію (УПА) і бажали «етнічно вичистити» Західну

¹⁴ Перші події, описані віцілими під час Голокосту, а також місцевими польськими рятівниками, частина з яких втратила своїх чоловіків, батьків, синів та дядьків під час цих вбивств. Існують певні розбіжності щодо віку жертв, які варіюються від 14 до 65 років, також один зі свідків датує вбивства жовтнем і визначає пунктом зборів єврейську школу, а не польську гімназію. Див.: SFVHA Basia K. (відеосвідчення), 7 грудня 1997 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1, сегмент 4; Israel L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 30–32; Esther L. (відеосвідчення), 6 листопада 1995 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 2, сегмент 35; Ida K. (відеосвідчення), 24 вересня 1996 р., Вест Оранж, Нью-Джерсі, стрічка 1, сегмент 28–30; Lynn W. (відеосвідчення), 11 жовтня 2001 р., Делрей Біч, Флорида, стрічка 1, сегмент 12; Michael S. (відеосвідчення), 14 листопада 1997 р., Варшава, Польща, стрічка 2, сегмент 46; Regina P. (відеосвідчення), 28 листопада 1995 р., Майами Біч, Флорида, стрічка 1, сегмент 28–29; Jacob L. (відеосвідчення), 13 червня 1995 р., Юніон, Нью-Джерсі, стрічка 3, сегмент 87. Деякі друковані джерела, а також додаткові свідчення євреїв та поляків, підтверджують, що вбивства дійсно мали місце, проте мають незначні розбіжності в масштабах та датах, див.: Danuta Dabrowska, Avraham Wein and Aharon Weiss, eds., *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Eastern Galicia* (Jerusalem: Yad Vashem, 1980), 2: 442; «Przemslany», in *The Encyclopedia of Jewish Life Before and during the Holocaust*, ed. Shmuel Spector (Jerusalem: Yad Vashem, 2001), 2: 1035–1036; «Peremysliany», in *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem: Keter Publishing, 1971), 13: 277. Вбивства в листопаді були також описані німецьким жандармом, Бруно Семішем (Bruno Sämisch), який перебував під слідством та був засуджений владою Східної Німеччини на початку 1950-х рр., див.: свідчення Семіша від 3 лютого 1951 (Ministry for State Security BV Halle, Ast 5544, BStU00133–138, Urteilsurschrift, Strafsache gegen den Arbeiter Bruno Sämisch aus Muehlanger Landesgericht Dessau, and «Gründe», p. 1–5. BStU00133–138, Archiv Staatsanwalt des Bezirkes Halle, Fach no. 2052).

¹¹ Див.: транскрипцію аудіоінтерв'ю, 1982 р., стрічки 2–3, стор. 1–20 та автобіографію Літмана 1997 р.

¹² Див.: вступ Якова Літмана до свідчень Самуїла Гольфарда (USHMM, Litman Family Collection, арк. 3).

¹³ *Samek's Testimony, 1943* (вступ від 6 березня 1943). Самуїл Гольфард був застрелений наприкінці червня – на початку липня 1943 р., див.: Wendy Lower, *Samuel Goffard's Diary and the Holocaust in Eastern Galicia* (Lanham, MD: Altamira Press, 2011).

Україну, підозрювали, що євреї, які осіли в лісах, уклали союз з ворожими поляками або з радянською владою; поляки Армії Крайової не довіряли євреям, вважаючи їх прорадянськими, у той час як більшість радянських партизанів розглядали євреїв, що залишилися в живих, потенційними зрадниками батьківщини, бо вони були запламовані німецькою окупацією¹⁵.

Перемишляни були однією з щонайменше п'ятдесяти восьми єврейських громад, які постраждали від погромів влітку 1941 р. За оцінкою історика Дітера Поля, в інших частинах східної Галичини під час погромів загинуло понад 12 тис. євреїв, найбільше їх було у Львові, де приблизно 3–4 тисячі людей було жорстоко вбито в період від 30 червня до 25 липня 1941 р.¹⁶ Так само як і в Станіславові (Івано-Франківську), Золочеві, Дрогобичі, Бучачі та Тернополі, які розташовані поруч, у Львові євреїв звинувачували у вчинених радянською владою масових вбивствах українських ув'язнених, а також інших, чиї понівечені залишки були знайдені у в'язницях

¹⁵ Щодо «пороків» радянського режиму див.: Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 196. Голокост мав місце в контексті екстремального насильства на Галичині між поляками та українцями, також між українцями та представниками радянської влади, причому євреї часто опинялися між двох вогнів, їх вбивали за співпрацю з однією з «ворожих» фракцій. Повернення Червоної армії та вступ її руйнівних батальйонів загострило ситуацію в 1944 р. Приблизно 500 тис. українців було депортовано із Західної України між 1944 та 1949 рр.; 90 тис. українців було вбито, у той час як кількість поляків збільшилася приблизно з 10 тис. до 100 тис. див.: Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 144–147; Jeffrey Burds, «AGENTURA: Soviet informants' networks and the Ukrainian underground in Galicia, 1944–1948», *East European Politics and Societies* 11, no. 1 (1997): 89–130; Timothy Snyder, «To resolve the Ukrainian question once and for all»: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947», *Journal of Cold War Studies* 1, no. 2 (1999): 86–120; Timothy Snyder, «The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943», *Past and Present* 179 (2003): 197–234. Згідно з істориком Пером Рудлінгом (Per Rudling), спостерігається схожість між згадками вцілілих євреїв про сільські погроми на Західній Україні в 1941 р. і кампаніями УПА на Волині в 1943 р. В обох випадках знаряддями вбивств був переважно фермерський реманент, як-от ножі, вили та сокири, див.: Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's», *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011): 5. Документ представлено на щорічній конференції American Association for the Advancement of Slavic Studies, 12 листопада 2009 р., після опубліковано в Carl Beck Papers, літо 2011 р.

¹⁶ Останні дослідження інших вчених пропонують більші цифри, у діапазоні від 13 до 35 тис., із загальною кількістю погромів на Західній Україні 58 та у східній Галичині – 35, див.: Dieter Pohl, «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine: a research agenda», in *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2007), 306. Олександр Прусін оцінює кількість вбитих євреїв під час погромів влітку 1941 р. на рівні 30 тис. на території від Латвії до Бессарабії, див.: Alexander V. Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992* (New York: Oxford University Press, 2010), 151.

НКВС¹⁷. Деякі з цих міст вже мали нещодавню історію погромів, які відбувалися у співпраці з царською російською армією під час її відступу у 1915 р. та 1916 р., тож можна припустити, що історія воєнних дій, окупації та геополітичне розташування цієї території на багатонаціональному прикордонні сприяли більш екстремальним проявам насилля в 1941 р.¹⁸ Однак таке насилля не було постійним на цих прикордонних територіях, але скоріше було спровоковано конкретною кризою. Насправді більшість погромів після Першої світової війни (1918–1921) відбувалися за межами цього регіону, на територіях так званої смуги осілості, Львів був лише виразним винятком¹⁹.

Модель погромів у Західній Україні влітку 1941 р. є більш чіткою, порівняно з тими, що відбувалися за часів Першої світової війни. З'явилася більше документації, тому можна встановити їхні безпосередні причини. Радянський Союз проводив політику масових вбивств українських політв'язнів під час відступу. Нові німецькі окупанти та їхні українські союзники з Організації українських націоналістів (ОУН) були налаштовані очистити Україну від євреїв, яких вони вважали більшовиками, і з цієї метою організували антисемітські кампанії «відплати»²⁰. Той факт, що євреї, росіяни та поляки також були жертвами злочинів НКВС на Галичині та Волині було зручніше не помічати. Замість цього все зло, пов'язане з більшовизмом, було спроектовано на євреїв, як на нижчу расу та загрозу для інших²¹. Як правило, євреї були змушені ексгумувати тіла в'язнів, вбитих радянським режимом; у деяких випадках їм доводилося мити трупи і викопувати могили, щоб підготуватися до

¹⁷ Для більш детальної інформації щодо погрому в Золочеві див.: Marco Carynnyk, «All monstrous and hellish: the Zolochiv pogrom, July 1941», документ представлено на American Association for the Advancement of Slavic Studies Conference, 12 листопада 2009 р. Останні оцінки кількості ув'язнених і вбитих під час радянського відступу влітку 1941 р. у східній Галичині та східних Кресах називають числа від 20 до 30 тис. осіб, див.: Prusin, *The Lands Between*, 151.

¹⁸ Alexander V. Prusin, *Nationalizing a Borderland* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2005), 59–62.

¹⁹ Hagen, «The moral economy of ethnic violence».

²⁰ Антисемітська програма ОУН була більш чітко зафіксована в нещодавньому дослідженні Франциски Брудер: Franziska Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948* (Berlin: Metropol Verlag, 2007), 32, 99–101; Karel C. Berkhoff and Marco Carynnyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists and its attitude towards Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepyss», *Harvard Ukrainian Studies* 23, no. 3–4 (1999): 149–184; Marco Carynnyk, «Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947», *Nationalities Papers* 39, no. 3 (2011): 315–352.

²¹ Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present* (Omaha: University of Nebraska Press, 2006).

релігійних поховань. У той час як євреї виконували ці жахливі завдання, місцевому населенню було дозволено вимістити на них свою лютю до ненависної радянської системи шляхом побиття євреїв кийками, палицями та іншими тупими предметами²². Ганна Діхтер, яка вижила в Бориславі, пояснювала, що німці прийшли 1 липня 1941 р., а 3 липня розпочався погром: «Мій батько та я були змушені мити тіла в'язнів, застрелених НКВС. Мій батько повинен був залишитися у в'язниці вночі; українці спалили його тіло сірчаною кислотою, всього протягом тих днів загинули 400 євреїв. Їх вбивали палицями та камінням, а не зі зброї»²³. Інший вцілілий, Йосип Ліпман, також із Борислава, стверджував, що «німці дали українцям можливість самостійно обирати способи для помсти євреям ... Русини спустилися з гір [з Карпат] і почали жорстокі масові вбивства ... використовуючи металеві палиці та кийки з цвяхами ... наша сім'я сховалася, сусіди врятували нас»²⁴. Змушувати євреїв виносити тіла з в'язниць не було лише львівською практикою, а відбувалося й у інших місцях, та було демонстрацією координованої німецько-української реакції. З розповідей вцілілих ми бачимо, що популярними були напади з самостійно виробленою ручною зброєю, вони мали локальний характер, були одним з видів побутового насилля, коли сусід нападав на сусіда.

За словами Філіпа Фрідмана, який вцілів під час Голокосту на Галичині, а також був одним з провідних істориків, залучення українців до цих подій розбивається на класові, освітні, вікові та політичні фактори. Люди діяли з різними мотивами та мали різні цілі, які спонтанно поєднувалися або були вміло експлуатовані німецькими та українськими лідерами. Новина про те, що в містах можуть відбутися акції проти євреїв, спонукали селян їхати до міста на возах, щоб забрати якомога більше награвованого. Пам'ять про відлуння погромів у Першій світовій війні та перед нею створила прецедент для спостерігачів та учасників погромів 1941 р., давши їм приклад для наслідування²⁵. Проте стереотип про жадібного українського селянина перекинує реальний стан речей та затінює справжніх

²² Redlich, *Together and Apart in Brzezany*, 101–102. Див.: Omer Bartov, «White spaces and black holes: Eastern Galicia's past and present», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 318–353.

²³ SFVHA, Anna D. (відеосвідчення), лютий 1996 р., Бруклін, Нью-Йорк, стрічка 1–2, сегмент 19–21, 23, 25–26, 28, 30, 41–43. Цит. за: Vladimir Melamed, *Reflections on collaboration: the first days of pogroms in Lviv and Boryslav* (неопублікований рукопис).

²⁴ Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust», 230.

²⁵ Struve, «Ritual und Gewalt».

відповідальних. У Делятині погром був організований місцевим учителем музики Славком Ващуком, а в Станіславові — професором Лисяком з місцевої викладацької семінарії. У Дубні вцілілий єврей означив своїх колишніх українських колег, які захопили місцеву адміністрацію та організували погром. У Тернополі лідерами насильств були український фармацевт, вчитель та інші представники місцевих еліт. Українські священники, судді та шкільні інспектори зверталися до німецької влади з проханням розпочати антиєврейські заходи. Антисемітська пропаганда входила до шкільних навчальних програм. У Збаражі «українські школярі вийшли з маршем на вулиці та прийшли на єврейське кладовище, де знищили надгробки»²⁶. Проте організація і здійснення насильств не були суто «чоловічими справами». Жінки також були серед нападників та організаторів погромів, як наприклад дочка відомого адвоката в Золочеві. Усі верстви суспільства брали участь у погромах: освічені та неосвічені, міщани та селяни, низький і середній клас, віруючі та світські люди, молоді та старі²⁷.

Посилання на українських погромників як на «натовп», очевидно, є неточним. Хоча й важко визначити конкретних осіб, які діють у складі групи, але все одно можна простежити участь організованих підрозділів, як-от учасників українських націоналістичних рухів. Нещодавні дослідження документально підтвердили антисемітську платформу українського націоналістичного руху та його історію антиєврейських дій на Західній Україні. Українські націоналісти (обидві фракції, як прибічники Степана Бандери, ОУН-Б, так і прибічники Андрія Мельника, ОУН-М) були корисними та вигідними місцевими союзниками для захисту території в перші місяці після вторгнення. Німецька військова розвідка та польові відділення опиралися на українських націоналістичних активістів (похідні групи), які приєдналися до них під час вторгнення, а також на місцевих українців, які симпатизували ОУН і приєднувалися до місцевих адміністрацій як міліціанти, лідери самопомочі та інші місцеві управлінські співробітники.

Дійсно, для багатьох українських націоналістів погроми влітку 1941 р. мали певну історичну правомірність через події Першої світової війни та післявоєнну долю лідера українського руху за незалежність Симона Петлюри. В агітаційній літературі ОУН, у таких публікаціях,

²⁶ Philip Friedman, «Ukrainian-Jewish relations during the Nazi occupation», in *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, ed. Ada June Friedman (New York: Jewish Publication Society, 1980), 176–208.

²⁷ Friedman, «Ukrainian-Jewish relations», 199.

як «Сурма» (заборонена польським урядом) українські письменники стверджували, що погроми, які відбулися під час української боротьби з більшовизмом (1918–1921), були викликані саме євреями:

*Ставлення євреїв до українського населення, їх дії спрямовані на русифікацію та ополячування, породили ненависть українського народу до євреїв та створили фундамент для погромів, проти яких невелика українська армія була безсилою. Тож замість того, щоб приймати театральні пози та проливати сльози, євреї та захисники і прихильники Шварцбарда [вбив Петлюру в 1926 році] повинні були бити себе в груди і взяти на себе частину відповідальності за погроми ...*²⁸

Це класичний приклад захисту, коли суб'єктність та провина проектується на фактичних жертв, а винні особи виставляються як «безпорадні». Офіційна українська преса також не була м'якшою у пропаганді Петлюри як національного мученика, а його вбивці Шварцбарда як єврейського більшовицького агента²⁹. Львівські погроми наприкінці липня 1941 р., які були названі «Днями Петлюри», закріпили цей цикл помсти. Таким чином, українське уявлення, що національно-визвольна боротьба була під загрозою єврейсько-більшовистських агентів корінилася у невдалій ставці на незалежність у Першій світовій війні; ця політична фрустрація та ворожнеча зростали з поширенням радянського комуністичного режиму на захід у 1939–1941 рр. Коли німецькі та українські військові прибули до Галичини, вони прагнули відновити порядок (або, як нацисти це бачили, нав'язати вищу цивілізацію), але також вони розпалили антиєврейські страхи та образи, які проявлялися вже давно у неявних формах.

Окрім вимог до очищення України від «єврейсько-московських елементів», у місцевій антисемітській пропаганді можна також знайти традиційні плітки: євреїв зображували як вбивць Христа, іноземних або радянських агентів, джерело епідемій та шахрайства. Усі ці звинувачення були спрямовані на те, щоб викликати певну реакцію та стимулювати до дій, як-от: помста, спокутування гріхів або мучеництво. Коли німці прийшли на ці території, деякі побожні українці сприймали німців як «божий дар», оскільки ті дозволили відновити церкви та релігійні традиції. Релігійний антисемітизм, придушений радянським

режимом, таким чином був відновлений³⁰. У Яблониці сільський священник підбурював своїх парафіян проповіддю, в якій він благословляв місцевих українців на утоплення євреїв і запевняв їх, що їхній вчинок буде «нагороджений раєм»³¹. У містечку Корець на Волині український націоналіст Митка Завірюха очолив погром у серпні 1941 р., за яким слідував масовий розстріл 350 єврейських чоловіків німцями. Бачили, як він бігав містом і проголошував, що його послав Бог, щоб покарати євреїв та знищити їх в Україні³². «Більшовик-євреї» зображувався як загроза національній державності та християнству, як зло, яке поєднувало образи конспіративної меншини (старійшин Сіону) з сатаною.

Щоб вирішити цю апокаліптичну кризу, євреї повинні були страждати, мали бути принесеними в жертву задля «добра та справедливості» християнського населення. Хоча на переконання історика Саула Фрідландера спокутуючий антисемітизм зосереджувався в Центральній та Західній Європі, деякі ключові аспекти його теорії також проявлялися і в Східній Європі, зокрема незвичайні комбінації апокаліптичного, конспірологічного світоглядів, які висловлювалися релігійними та світськими антисемітами. Це спокутування приймало різні форми, які були діючими як в Україні, так і в інших країнах Східної Європи, наприклад у Литві, коли ув'язнений неєврей, якого було заарештовано як радянського злочинця влітку 1941 р., міг бути звільнений, якщо надавав докази того, що вбив єврея, тоді це визнавалося демонстрацією вірності литовській нації³³. Історик Леонід Рейн виявив подібну картину в Білорусі, де деякі колабораціоністи пояснювали, що вони вбивали євреїв «для підтвердження своєї вірності німецькій владі»³⁴. Подібний тиск був одним з факторів, але не менш

³⁰ Friedrich Heyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945* (Cologne: Rudolf Müller, 1953), 170–172; Karel Berkhoff, «Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime?», *Slavonic and East European Review* 78 (2000): 536–567.

³¹ Yeoshua Gerthner and Danek Gerthner, *Home is No More: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), 72. Цит. з онлайн-документа, опублікованого Shoah Resource Center, www.yadvashem.org. Підбурювання священником також можна знайти в Friedman, «Ukrainian-Jewish relations», 200.

³² Див.: Archiwum ŻIH, syg. 301/260, 301/2756. Про Митку Завірюху див.: Dov Bergl, «Thus was the city destroyed», in *Korits (Vohlin): sefer zikaron li-kehilatenu she-alah aleha ha-koret*, ed. Eliezer Leoni (Tel Aviv: Irgun Yotse-Korits be-Yisrael, 1959), 338–347. «Korzec (Korets' Rivne)», in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, ed. Geoffrey P. Megargee and Martin Dean (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2012), 2: part A. Дякую Мартінові Діну за надання цих джерел.

³³ Struve, «Ritual und Gewalt».

³⁴ Leonid Rein, «Local collaboration in the execution of the «Final Solution» in Nazi-occupied Belorussia», *Holocaust and Genocide Studies* 20, no. 3 (2006): 394.

важливою була кримінальна сутність процедури та фанатична думка про страждання та принесення в жертву цілої нації. Довести свої антибільшовицькі, антирадянські переконання (тобто національну вірність) дорівнювало забрати життя єврея. Політичною спокутою або звільненням від гріха більшовизму було принесення людської жертви в подоби єврея, який втілював собою зло більшовизму³⁵.

Таким чином, серед учасників погромів у Західній Україні — тих, хто організовував, грабував, принижував та в багатьох крайніх випадках вбивав євреїв — можна було знайти фанатичних націоналістів, побожних християн, світських професіоналів, молодих, старих, громадських лідерів та сільських фермерів. Цей пласт суспільства складався з кримінальних елементів, хуліганів, бандитів та шахраїв, проте не вони були рушійною силою подій літа 1941 р., що є одним з найбільш тривожних і загадкових аспектів, неповністю вивчених дослідниками української історії.

Волинь-Поділля та Полісся

Подібна картина місцевого антиєврейського насильства спостерігалася і в сусідньому волинському регіоні, який також був окупований Червоною армією у вересні 1939 р. і пережив прискорену радянізацію напередодні приходу німців влітку 1941 р. Фундаментальне дослідження Шмуеля Спектора виявило 20 містечок цього

³⁵ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939* (New York: HarperCollins, 1997), 82–83, 86–87, 90, 95. Текст Фрідландера фокусується на специфічному ідеологічному розвитку в Німеччині, переважно у вищому та середньому класах, у той час як визнання потужного та широкого впливу Протоколу Старійшин Сіону вважає виробом царської Росії. Він описує спокутування в расово-релігійних поняттях, «як звільнення від євреїв — у вигляді їх вигнання, або ж їх повного знищення». Можна поширити його аналіз до політичного та релігійного світогляду деяких східноєвропейців у 1941 р., які вірили, що проблеми виживання їх нації та церкви залежать від вигнання або знищення «жидобільшовиків». Ці антисемітські фантазії не були принесені німцями, але існували в літературі українських націоналістичних рухів, а також були знайдені в документах українців, хоча деякі з них були записані німецькими спостерігачами або німецько-контрольованими медіа. Релігійні церемонії також були політичним інструментом антисемітів та націоналістичних активістів. Для отримання інформації щодо німецького відродження релігії та місцевого антиєврейства див.: National Archives and Record Administration (далі — NARA), RG 242, T 501/R5/000518 (військова частина армії Південь, щоденник, запис від 19 липня 1941 р. (Army Group South, Occupied Rear Area, War Diary). Спостереження говорять про отождолення українцями євреїв із Сатаною: NARA, RG 242, T 501/R6/001143–4; листівки, що розповсюджуються 17-ю армією українською мовою: NARA, RG 242, T 501/R674/8308414. Додаткові німецькі звіти (RmfdbO) щодо антиєврейських настроїв українців див.: Центральний державний архів м. Києва, 3206–255–6. Hoyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, 170–172. Про Полікарпа див.: Berkhoff, «Was there a religious revival in Soviet Ukraine», 549–550; Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 83–84.

регіону, де українські селяни вбивали євреїв та розкрадали єврейське майно. Способи насильств нагадували події часів масових заворушень 1918–1921 рр., коли місцеві жителі мали у своєму розпорядженні залізні палиці та кийки з цвяхами. У декількох випадках у 1941 р. цілі міста були знищені за сценарієм Єдвабне, але більш типовими були «традиційні» побиття, згвалтування та розграбування єврейських будинків, які супроводжувалися вбивством однієї або двох осіб³⁶. Винятковий випадок стався в Кременці, де українські націоналісти та їхні місцеві помічники вбили 300–500 євреїв, перш ніж втрутився командир німецької армії у відповідь на звернення євреїв. За словами Єгуди Бауера, українці в Кременці організували міліцію, щойно радянські війська залишили місто, і почали переслідувати євреїв, позбавивши їх хлібних талонів під час дефіциту. Після виявлення в місцевій в'язниці трупів 60 українців, яких було вбито радянською владою, помста євреям набула характеру згвалтувань та вбивств, які контролював підрозділ айнзатцгрупи С. Насильство тривало три дні³⁷.

У липні та серпні 1941 р. німецька політика «остаточного вирішення єврейського питання» розширилася, тепер вона стосувалася і жінок-єврейок, а також єврейських дітей. Таким чином, більшість із 12 тис. євреїв, які загинули на Волині в липні, були розстріляні німецькими військовими та силами СС, часто в поєднанні з погромами³⁸. Незабаром після прибуття вермахту до Луцька німці виявили 2 800 розчленованих трупів колишніх в'язнів НКВС. Згідно з доповіддю місцевого командира айнзатцгрупи С, українці, які пережили вбивства у в'язницях, повідомляли німецьким окупантам, що «євреї відігравали вирішальну роль в арештах та розстрілах». У короткий термін між відходом з міста радянських військ і прибуттям німців відбувалося масове розкрадання магазинів та численні підпали. Місцевий німецький військовий командувач звернувся до всього особового

³⁶ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jewry, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 64–67.

³⁷ Yehuda Bauer, «Buczacz and Krzemieniec: the story of two towns during the Holocaust», *Yad Vashem Studies* 33 (2004): 263. Тімоті Снайдер погоджується, що «На Волині найбільш руйнівний погром відбувся у Кременці, де НКВС вбило близько 100–150 в'язнів перед своїм відступом, і залишені ними тіла вказували на жорстокі катування. Тут місцеве населення вбило близько 130 євреїв». Див.: Timothy Snyder, «The life and death of West Volhynian Jewry, 1921–1945», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 91.

³⁸ Приблизне число ґрунтується на: Олександр Круглов, *Енциклопедія Голокосту* (Київ: Єврейська рада України, 2000), 30, 146; Snyder, «The life and death», 92.

складу підрозділу айнзатцкоманди з проханням допомогти забезпечити поставки та відновити порядок. 30 червня 1941 р. в результаті пошуку відповідальних за розкрадання та пожежі було заарештовано та розстріляно 300 євреїв та 20 мародерів. Через кілька днів, 2 липня, було знайдено трупи 10 німецьких солдат. Щоб помститися за «вбивство німецьких солдатів та українців, 1 160 євреїв були розстріляні загоном поліцейських і загоном солдатів»³⁹. Німці повідомляли, що багато українців допомагали у викриванні євреїв, а найкориснішими були некеровані мародери, особливо українська міліція, яка «жорстоко поводитися» з місцевим польським та єврейським населенням. У Рівному (та на Тернопільщині) українська міліція вбивала польські родини та поводила себе так, що навіть українські селяни називали їх більшовицькою бандою⁴⁰.

З німецької точки зору, місцеві карателі, грабіжники та політичні активісти мали бути контрольованими і експлуатованими. Проте влітку 1941 р. скоординована співпраця німецьких командувачів та українських лідерів була частіше стандартною ситуацією, ніж винятком. У волинському місті Клевани німецькі сили організували погром на другий день окупації. Українська міліція допомагала витягнути євреїв з їхніх домівок, а згодом будинки були розгромлені місцевими жителями. Євреїв вивели на головну площу, вишикували в п'ять рядів і розстріляли. Трупи євреїв віднесли до братських могил, а також до синагоги, де вони потім були спалені. У цих масових убивствах загинуло близько 500–700 євреїв⁴¹. Історик Тімоті Снайдер написав про Клевани, що «українці розповідали СС, які з будинків були єврейськими, і що всі євреї були комуністами. Близько 700 з 2 500 євреїв цього містечка були вбиті в перші дні окупації, їхні тіла залишили на вулиці на три дні, щоб їх їли собаки та свині»⁴².

³⁹ Hans Safran, «Komplizen des Genozids: Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941», in *Die Wehrmacht im Rassenkrieg: Die Vernichtung hinter der Front*, ed. Walter Manoschek (Vienna: Picus Verlag, 1996), 102.

⁴⁰ «Ereignismeldung UdSSR, № 24 (від 16 липня 1941 р.)», «Ereignismeldung UdSSR, № 43 (від 5 серпня 1941 р.)», in *Die «Ereignismeldung UdSSR» 1941*, eds. Mallmann, Angrick and Matthäus.

⁴¹ Виникнення і місця погромів у 1918 р. не були систематично порівняні з погромами 1941 р. Так чи інакше деякі помітні зв'язки були досліджені в роботі Mark Levene, «Frontiers of genocide: Jews in the eastern war zones, 1914 to 1920 and 1941», in *Minorities in Wartime*, ed. Panikos Panayi (Oxford: Berg, 1993), 83–117. Інформацію про погром у Львові 1918 р. можна знайти в: Hagen, «The moral economy of ethnic violence». Також див.: Sarunas Liekis, Lidia Miliakova and Antony Polonsky, «Three documents on anti-Jewish violence in the Eastern Kresy during the Polish–Soviet conflict», *Polin: Studies in Polish Jewry* 14 (2001), 116–149.

⁴² Snyder, «The life and death», 92.

Документація щодо залучення українських націоналістів до погромів на Волині-Поліссі є в дефіциті, переважно через те, що сам націоналістичний рух був розбитий та був змушений піти в підпілля в серпні та вересні 1941 р. ОУН не була єдиною націоналістичною групою, яка захоплювала місцеві адміністрації та брала участь у погромах. Прибічники українського повстання Тараса Бульби-Боровця, з «Поліської Січі», здійснювали антиєврейські акції вздовж українсько-білоруського кордону на Прип'ятських болотах. Згідно з дослідженнями Карела Беркгоффа, один 15-річний учасник Січі згадував: «Ми робили все, що вони просили. Я ходив скрізь, їздив скрізь, бився та стріляв євреїв, які до мене погано ставилися». На Січі була власна газета, в якій наприкінці 1941 р. оголосили, що «тепер паразитуючий єврейський народ було знищено»⁴³. Дослідник Джеред МакБрайд також документував погроми, які влаштувала Січ на північ від Житомира в Олевську. У цьому погромі всі пограбування, катування та вбивства євреїв було здійснено без участі німців⁴⁴.

У межах цілеспрямованої стратегії ОУН-Б впроваджували місцеву українську міліцію в Західній Україні, і в багатьох містечках та селах вона стала парамілітарною силою ОУН-Б. Вони прагнули знищити все, що, на їх думку, загрожувало українському національному суверенітету, включаючи вбивство старих еліт, комуністів та євреїв, влаштовуючи різанину на кшталт погромів⁴⁵. Наприклад, у подільських містах Бар та Шпиків українські міліціонери, які були пов'язані з ОУН-Б, носили націоналістичні символи тризуба на рукавах, ініціювали перші антиєврейські утиски, видавши наказ, що «всі євреї старші за сім років повинні носити білу зірку»⁴⁶.

Характер антиєврейських заходів та насильства, які можна було помітити в Західній Україні, був переважно результатом руху та

⁴³ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 64.

⁴⁴ Фракція Бульби-Боровця була спадщиною націоналістичного руху на Західній Україні, конкретніше Української Народної Республіки, заснованої в листопаді 1917 р. та знищеної більшовиками. Див. документ Jared McBride, «Eyewitness to an Occupation: Collaboration and the Holocaust in Olev'sk, Zhytomyr», представлений на *International Conference: The Holocaust in Ukraine: New Resources and Perspectives* (Universite Paris IV-Sorbonne and Memorial de la Shoah, Paris, France, 1–2 October 2007).

⁴⁵ Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!», 146–148. Брудер цитує документ 3833 адміністрації ОУН на Західній Україні, знайдений у Центральному державному архіві м. Львів. Антисемітські листівки та загальні звіти в цих документах відповідають звітам ОУН-Б місцевих рівнів, знайдених у Державному архіві Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-1151, спр. 1–2).

⁴⁶ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina Press, 2005), 91.

поширення як німецьких, так і українських окупаційних агентів. Українські націоналісти з ОУН-Б, багато хто з яких були свідками або чули про найбільший погром у Львові, продовжували рухатися на схід разом з німецькою армією і чинили ті самі дії в сільських масштабах. Місцевий активіст з ОУН-Б Гіндало Ковальчик з Рогачева (на південь від Новограда-Волинського) пояснював, що наприкінці липня або на початку серпня 1941 р. двоє українців, які були членами бандерівського руху, прибули зі Східної Польщі та негайно скликали збори в селі. Вони прибули туди, щоб організувати міліцію та зареєструвати своїх прихильників. На зборах один з місцевих чоловіків заявив, що німецька армія звільнила Україну від більшовизму, і настав час помститися євреям за радянські злочини. У Рогачеві напередодні нацистського вторгнення проживали кілька сот євреїв. Вони не пережили окупацію. Невідомо, чи відбувся погром до приходу німців або ж відразу після цієї зустрічі, організованої ОУН-Б⁴⁷. Автор щоденника, який був одним з членів ОУН-Б у батальйоні Нахтігаль, на своєму шляху зі Львова до Вінниці зазначав: «Під час нашого маршу ми побачили на власні очі жертв єврейсько-більшовицького терору, що підсилювало нашу ненависть до євреїв, і тому після цього ми застрелили всіх євреїв, які зустрілися нам у двох селах»⁴⁸.

Документація української міліції та націоналістичних сил, які вбивали євреїв незалежно від німців, демонструє, що антисемітська логіка переважала в Західній Україні влітку 1941 р. Це була традиційна практика знайдення цапа-відбувайла, але вже на новому рівні. Жахи радянського режиму не були перебільшеними, але перебільшувалася роль євреїв у цьому режимі. Жорстокість та лють місцевого населення поєднувалися із фашистською програмою окупантів. Той факт, що євреї також були серед тих, кого розстрілювали у в'язницях НКВС, не згадувався ні в німецьких, ні в українських звітах. Українські націоналісти з ОУН-Б та ОУН-М підтримували антиєврейську політичну програму, Україну для українців, і бачили своїм основним завданням у боротьбі за незалежність усунення з України більшовицької, московитської (російської), єврейської та польської загроз. Українські антиєврейські програми німців та українців, які вирости

⁴⁷ ДАЖО, ф. Р-1151, спр. 16 (Протокол допиту Г. Ковальчука, квітень 1942 р.). Антон Ахтанін, місцевий лідер, закликав до актів помсти проти євреїв, оскільки за його твердженнями євреї вбили його батька в 1930-х рр. Ахтанін був заарештований поліцією СД у грудні 1941 р. Його доля, як і доля Ковальчука, не зазначені в німецьких документах.

⁴⁸ Авторський переклад з німецької. Оригінал був перекладений з української за: Bruder, «*Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!*», 150.

на фундаменті брутальної радянської окупації, відрізняли цей період війни та окупації від Першої світової, коли погроми хоч і виникали, але в менших масштабах, і переважно на землях колишньої російської смуги осілості, менше в Австро-Угорській Галичині.

Збіг погромів та масових розстрілів, які досягли геноцидальних масштабів, передбачає декілька можливих варіантів висновків. Погроми були частиною нацистської стратегії, умисної спроби збільшити кількість вбивств євреїв за допомогою місцевих антисемітів та українських націоналістів. Погроми також були як причиною, так і наслідком радикалізації, яка відбувалася в німецьких колах, а також між німецькими та місцевими агентами. Зростання від одиничних вбивств до систематичних масових розстрілів також означало, що місця вбивств перемістяться з центрів міст на околиці, де ландшафт річок, лісів та ярів використовувався у практичних цілях (захищені місця збору, береги річок для поглинання куль і увігнуті частини ґрунту, які використовувалися як братські могили). Перші тижні антисемітського насильства як публічного видовища помсти, тріумфу та консолідації влади витіснив подальший геноцид. Ця ескалація перекривання масових насильств особливо помітна на Західній Волині, де, на відміну від сусідньої Галичини, кількість євреїв, загиблих під час масових розстрілів, перевищила кількість жертв погромів⁴⁹. Таким чином, наприкінці вересня 1941 р. у східній столиці — Києві — не було великих погромів, на зразок «днів Петлюри», натомість був Бабин Яр.

Зростання кількості масових розстрілів та зменшення кількості погромів відбулося, в основному, завдяки нацистським рішенням знищити радянське єврейство і, врешті-решт, збільшити присутність та міць сил поліції СС в окупованій Україні. Наприкінці липня права рука Генріха Гімлера в Україні, обергрупенфюрер СС та шеф поліції Фрідріх Еккельн, розширив обсяги масових розстрілів: якщо раніше розстрілювали дорослих єврейських чоловіків, то після почали розстрілювати і жінок, віддавши наказ Першій Бригаді СС вбити всіх радянських агентів у Новограді-Волинському, відзначивши також, що українська міліція повинна в цьому допомогти. Вони знищили 1 658 осіб, серед них 800 єврейських чоловіків та жінок, які були розстріляні під безпосереднім керівництвом Еккельна на березі річки Случ⁵⁰. Стосовно Бердичева, не було виявлено жодних німецьких свідчень, що там відбулися погроми до приходу німців. Німецький

⁴⁹ Pohl, «Anti-Jewish pogroms in Western Ukraine», 309.

⁵⁰ Lower, *Nazi Empire-Building*, 76.

військовий командир і підрозділи айнзатцгрупи С ініціювали перші напади на старих євреїв. Коли в серпні прибули сили Єскельна, тоді розпочалися систематичні заходи, включаючи геттоїзацію з подальшими масовими розстрілами і найстрашнішими бійнями, що відбулися 15–16 вересня. Здається, що при знищенні євреїв Бердичева не використовували ніяких хитрощів чи приводів.

У Житомирі, так само, як і в Києві, у контрольованих німцями україномовних газетах євреїв звинувачували в руйнуванні міста. В обох випадках військовий командир вимагав розплати, тож євреїв, перш ніж розстріляти, провели маршем через місто. Одним із найпоширеніших антисемітських тверджень у цих землях було те, що «єврейський» НКВС здійснював примусову колективізацію та був винен у голоді 1932–1933 рр. Також, якщо знаходили першу-ліпшу єврейську особу із записом у радянських установах, її публічно обвинувачували і судили за злочини Сталіна – тобто звинувачували в радянських звірствах. Навіть не маючи фактичних доказів, які б доводили зв'язок євреїв з радянською владою, доноси завалювали німецькі офіси; один із представників таємної поліції в Києві зазначав, що його кошик для паперів був переповнений доносами, які пов'язували євреїв зі злочинами радянського уряду або ідентифікували місцевих жителів як етнічних євреїв⁵¹.

Нацистські німецькі сили готували ґрунт для становлення фольксдойчів (етнічні німці, далі – фольксдойчі) як нових привілейованих еліт. З цією раптово отриманою владою фольксдойчі також відігравали провідну роль у здійсненні насильств над євреями. Німецькі чиновники, які повинні були «рятувати» своїх етнічних братів і призначати їх на ключові адміністративні посади, виявили, що євреї можуть стати зручним цапом-відбувайлом при поясненнях тодішнього жалюгідного стану фольксдойчів, які насправді постраждали від сталінізму⁵². У цьому випадку факти того, що євреї, які

⁵¹ Bundesarchiv Ludwigsburg, War Crimes Investigation and Trial of Kiev Sipo-SD Office, statement of Erich Ehrflinger (розслідування військових злочинів і судовий розгляд київської поліції СД, заява Еріха Ернлінгера). Див.: Alexander V. Prusin, «A community of violence: the Sipo/SD and its role in the Nazi terror system in Generalbezirk Kiev», *Holocaust and Genocide Studies* 21, no. 1 (2007): 1–30.

⁵² Коли повісили Кіпера та Когана 9 серпня 1941 р. в Житомирі, плакати виголошували, що двоє «єврейських чекістів» були відповідальними за смерті фольксдойче та українців. Каральні масові розстріли 400 євреїв, включаючи хлопчиків та літніх людей, відбували одразу після публічного повішення, див.: Lower, *Nazi Empire-Building*, 79–80; Doris Bergen, «The Nazi concept of «Volksdeutsche» and the exacerbation of anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–1945», *Journal of Contemporary History* 29, no. 4 (1994): 569–582.

були членами Комуністичної партії та НКВС і самі ставали об'єктами чисток, або що сіоністів та інших євреїв знаходили серед замучених жертв у в'язницях НКВС, так само замовчувалися⁵³.

Найяскравіший приклад локального колабораціонізму під час Голокосту в цьому регіоні, та в цілому в усій Радянській Україні, був зафіксований при нацистському вербуванні українців та фольксдойчів до підрозділів СС та поліції, які ініціювали або діставали накази на здійснення утисків та вбивств євреїв. Німецькі лідери знайшли достатню кількість українських волонтерів для реалізації різних обмежень та утисків, які були пов'язані з «остаточним вирішенням єврейського питання», проте вони помітили, що в Житомирському регіоні погроми не були значно поширені, що не влаштовувало посадових осіб СС. Згідно з рапортом айнзатцгрупи С від серпня – початку вересня 1941 р. «було майже неможливо спонукати місцеве населення до активних дій проти євреїв». Ці регіони довше перебували під радянською владою. Радянський Союз офіційно придушував міжнаціональну та міжетнічну напругу, зокрема й антисемітизм, декларуючи, що за комунізму всі народи мали жити в дружбі. Публічне використання образливого слова «жид» призводило до покарань та місяців у в'язницях. Расистська ідеологія (не термін) жидобільшовизму була запроваджена німцями та знайшла плідючий ґрунт по всій Україні, проте влітку 1941 р. в центральній Україні вона ще не була достатньо сильною для того, щоб викликати погроми. Крім того, оскільки місцеві українці були свідками масових розстрілів і усвідомлювали справжню геноцидну силу нацистських правителів, більшість з них просто злякалася та мала суперечливі відчуття. Лише незначна частина населення проявляла своє вдовolenня⁵⁴.

Щоб залучити місцеве населення до антиєврейських кампаній, німці змушували євреїв марширувати містом. Це було поширеною практикою в Європі, де виселення євреїв перетворювалося на громадський парад. Проте, на відміну від депортацій, які проводилися в Райху, в Україні євреїв просто виводили на околицю міста, часто настільки близько до будинків селян, колгоспів, садів та пасовищ, що місцеві жителі могли бачити та чути вбивства⁵⁵.

⁵³ Snyder, *Bloodlands*, 193–197.

⁵⁴ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 60, 73–75.

⁵⁵ Інтерв'ю з українським свідком подій Миколою Степанчиком в Народицах, проведене Венді Лауер, Борисом Коганом та Феліксом Старовойтовим, 29 вересня 2009 р. Інтерв'ю з Іваном Фуглевичем, проведене Венді Лауер та Володимиром Меламедом 24 липня 2005 р., з ним же проведене Венді Лауер та Вадимом Альцаном 8 жовтня 2010 р. Також див.: свідчення українських очевидців

Хоча, згідно з німецькими звітами, кількість погромів зменшувалася із просуванням вермахту на схід, свідчення вцілілих говорять про те, що погроми все ж відбувалися, переважно в невеликих населених пунктах, куди німці не заходили, або ж не вважали за потрібне повідомляти про подію. Проте цю інформацію не можна вважати беззаперечною, оскільки погроми не були задокументовані в німецьких рапортах, і так само не знайшлося євреїв, які вижили. У селі біля Чуднова вціліла єврейка Галина Пекерман згадувала початок погрому після прибуття німців наприкінці липня. Акція була дуже чітко організована німецькими окупантами та місцевими українцями і була спрямована виключно на один сегмент населення — євреїв. Німці найняли місцеву українську міліцію для знищення єврейських дітей у селі; за цим послідували масові розстріли в місцевому парку (де загинули 800 осіб). Розподіл праці у вбивствах був очевидний.

Подібний випадок відбувся в Радомишлі, на північ від Житомира, де українських міліціонерів було найнято для вбивства єврейських дітей. У випадку Мирополя, післявоєнні свідчення потерпілої Людмили Блехман та бойові рапорти підрозділу ОУН-Б збігаються в тому, що масові розстріли проводила українська міліція. Ще більш приголомшливою, ніж поведінка п'яних міліціантів, була для Блехман реакція її сусідів. Як вона згадувала, коли євреїв зібрали на площі, єврейські чоловіки «вирішили прорватися крізь поліцейський кордон і дати людям втекти з головної площі». Міліція була приголомшена та збентежена такими діями, тож багато євреїв, включаючи Блехман, змогли втекти, хоча лише деякі з них змогли знайти притулок в українських будинках. Блехман чула, як одна з селянок кричала зі свого вікна: «Пане міліціонере, єврейський хлопець вбіг до мого дому. Я бачила його!». Також можна було почути коментарі про грабунок, викрики про знайдення якісного пальто або швейної машини Зінгер. Коли євреїв зрештою знову зібрали на площі, вони були змушені пройти крізь коридор місцевих жителів, які намагалися схопити їхні сумки або кинути в них камінням. Згідно з інформацією спостерігача з ОУН-Б, усі євреї Мирополя були розстріляні 9 вересня

1941 р. У цих звітах ОУН-Б також були описи надмірного споживання алкоголю співробітниками міліції⁵⁶.

Нацистські лідери (серед них начальник Головного управління імперської безпеки Рейнгард Гейдріх та один з ідеологів німецького нацизму і водночас Райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг) радили своїм підлеглим у поліції та цивільних установах дозволити і навіть підбурювати погроми, але вони також були стурбовані виникненням неконтрольованої, хаотичної ситуації⁵⁷. Така ситуація могла навіть зіграти на руку українським націоналістам, які, згідно з передвоєнними керівними директивами ОУН-Б, використовували заворушення на свою користь, нагадуючи своїм місцевим агентам, що «під час хаосу та заворушень дозволяється ліквідація небажаних польських, московських та єврейських активістів, особливо тих з них, хто є прихильником більшовицько-московитського імперіалізму»⁵⁸.

Південна Україна: Чорноморський регіон

Хоча євреї були постійними жертвами насилля на всіх прикордонних територіях, але політика та міжетнічна динаміка насилля на томпі і серед окупаційних сил різнилася від регіону до регіону. Чорноморський регіон був особливим, румунсько-німецькі імперські проекти були спрямовані на «очищення» території від небажаних меншин і одночасно «вирішення» єврейського питання. Румуни, німці, фольксдойчі та українці були залучені до актів колективного насильства проти «їхніх» єврейських сусідів. На цих землях також проживали у великій кількості ромські громади, які теж опинилися

⁵⁶ Melamed, «Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust», 222. Звіти ОУН-Б були захоплені поліцією СД, та стали доступними у військових німецьких записах, що зберігаються в ДАЖО, ф. Р-1151, спр. 1–2. Свідчення словацького фотографа (дислокованого біля Мирополя) та його знімки доводять, що під час вбивства єврейських жінок та дітей 19 жовтня 1941 р. українська міліція разом із німецькою поліцією порядку (ймовірно Orpo Battalion 303), стріляли у жертв з близької відстані, див.: The Security Service Archive in Prague, H-770–3.0020. Автор статті висловлює подяку Петеру Рендеку (Peter Rendek) за свідчення та фото.

⁵⁷ Наказ Гейдріха див.: Ereignismeldung UdSSR, № 10 (від 2 липня 1941 р., Берлін); NARA, RG 242, roll 233. Розенберг рекомендував (див.: *Braune Mappe : Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten. Teil II: Reichskommissariat Ukraine* (1941), 35) «актам місцевого цивільного населення проти євреїв не потрібно перешкоджати, оскільки вони узгоджуються з необхідністю підтримання миру та порядку в тилих військових районах. Дії вуличних бандитів та інших небезпечних елементів, які грабують єврейські магазини та розкрадають єврейське майно з метою власного збагачення, повинні отримувати сувору відсіч». Див.: Державний архів Російської Федерації, ф. 7021, оп. 148, спр. 183 (Richtlinien für die Behandlung der Judenfrage).

⁵⁸ Berkhoff and Carynnyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists», 149–184; цит. за: Lower, *Nazi Empire-Building*, 95.

(DVD) у *Me'morial de la Shoah exhibit catalog, The Mass Shooting of Jews in Ukraine: The Holocaust by Bullets* (Paris: Groupe Morault, 2007); Patrick Desbois and Edouard Husson, «Neue Ergebnisse zur Geschichte des Holocausts in der Ukraine. Das «Oral History» – Projekt von Yahad-In Unum und seine wissenschaftliche Bewertung», in *Besatzung, Kollaboration, Holocaust: Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, eds. Johannes Hürter and Jürgen Zarusky (Munich: Oldenbourg, 2008), 177–187.

серед жертв німців, тож їх вбивали разом із євреями. Наприклад, у районі між річками Буг та Дністер командири айнзатцгрупи D активно вербували етнічних німців до поліції безпеки, для допомоги в масових вбивствах євреїв та інших небажаних груп населення та тих, хто загрожував безпеці. В історичному етнічному німецькому поселенні Ландау, розташованому приблизно в п'ятдесяти кілометрах на північний захід від Миколаєва, агенти Гімлера, які відповідали за расові та переселенські питання, узгоджували зачистки з румунським окупаційним урядом. У цих поселеннях були поліцейські з етнічних німців (Selbstschutz), які після допоміжного поштовху з боку окупаційних сил почали експлуатувати євреїв та ромів на примусових роботах, а також вбивати їх. У колонії Шенфельд мешканці сформували бойові бригади, які спочатку переслідували ромів, а згодом спалили їх в амбарах на своїх фермах⁵⁹.

З погляду соціальних аспектів антиєврейського насильства в 1941 р. події в Одесі були, мабуть, більш значущими, ніж у Києві. У жовтні 1941 р. в місті з третьою найбільшою (після Варшави та Будапешта) міською єврейською діаспорою в Східній Європі було розстріляно, повішено та спалено живцем 25–30 тис. осіб⁶⁰. Настільки велике число жертв ясно вказує на те, що насильства були добре підготовані та організовані. Наказ про вбивства видавав безпосередньо генерал Іон Антонеску, який вимагав (згідно з наказом № 302.826) «невідкладних репресій, включаючи ліквідацію 18 000 євреїв у гетто та підвищення

⁵⁹ Щодо масових вбивств євреїв та ромів на Придністров'ї як частини румунського та нацистського імперських проєктів див.: Eric Steinhart, *Creating killers: the Nazification of the Black Sea Germans and the Holocaust in Southern Ukraine, 1941–1944* (PhD dissertation, University of North Carolina, 2010).

⁶⁰ Кількість євреїв, які загинули в Одесі та її околицях, різняться, переважно через змішування даних із радянських, румунських та німецьких джерел. Згідно з радянським переписом 1939 р. в Одесі проживали 200 961 єврей. Підрозділ 2-ї та 10-ї Румунських піхотних дивізій захопили місто, владою дозволялося здійснювати систематичні вбивства, починаючи від публічного повішення «євреїв та комуністів». 23 жовтня близько 5 тис. євреїв були вбиті під час погрому та насильств на вулицях і площах Одеси. 19 тис. євреїв були застрелені, а їхні тіла облиті бензином та підпалені на портовій площі. Ще 5 тис. були перевезені до бараків на околицях міста та згодом вбиті. За даними Олександра Круглова, в місті було вбито 31 тис. євреїв та ще 25 тис. – на прилеглих територіях, після їх збору для реєстрації на Дальник (Dalnik). Щодо цих подій та наказу Антонеску див.: Alexandr Kruglov, *The Losses Suffered by Ukrainian Jews in 1941–1944* (Kharkov: Tarbut Laam, 2005), 141; «Final Report of the International Historical Commission on the Holocaust in Romania: Romania Facing Its Past», *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення 14 листопада 2017, <http://www.ushmm.org/research/center/presentations/features/details/2005-03-10/>. Цифра у 85 тис. жертв (25 тис. безпосередньо в Одесі, та ще 60 тис. депортованих до місць масових вбивств в околицях) надана *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem, 2009), 2: 541.

на міських площах кожним полком щонайменше 100 євреїв»⁶¹. Це розпорядження було видано після вибуху в головному румунському військовому штабі, у результаті якого загинули десятки офіцерів окупаційної адміністрації, включаючи командира. Румунські методи вбивств включали одночасне закидування гранатами та розстріли євреїв, що їх тисячами набивали до дерев'яних будов. В акції, яка нагадувала спалення євреїв Страсбурга в XV ст., румуни зібрали євреїв на портовій площі та підпалили їх. Однак у версії XX ст. євреям не дозволяли врятуватися шляхом зміни віри (вихрещування).

В інших частинах нещодавно окупованих румунських територій, на Буковині та на півночі Бессарабії, умовний зв'язок радянського уряду з єврейством був оперативним. Мер міста Онішкань (Бессарабія), Василе Кречун (Crăciun) зображений у роботі історика Володимира Солоняра як «колишній кузист і заможний селянин (куркуль)», відразу почав проявляти агресію до євреїв своєї громади. Кречун (пояснював, що «радянська влада депортувала всіх хороших людей з нашого села ... Тепер, коли тут проживають румуни, ми повинні заарештувати та вбити всіх євреїв»⁶².

Румунський уряд здійснив таку кількість антиєврейських звірств, незалежних від німців, що навіть Гітлер у серпні 1941 р. зауважував, що «Антонеску проводить набагато більш радикальну політику на цій території, ніж ми самі»⁶³. Обидва режими брали участь у проєктах етнічного очищення та організовували масові депортації і вбивства євреїв та інших меншин. Улітку 1941 р. співпраця двох державних програм сприяла ескаляції цих подій, оскільки євреї робили спроби втечі від обох режимів, і румунсько-німецькі кордони (між річками Дністер і Буг) стали місцями кризи біженців та сумісних звірств⁶⁴.

⁶¹ «Final Report of the International Historical Commission on the Holocaust in Romania», *United States Holocaust Memorial Museum*, дата звернення 14 листопада 2017, http://www.ushmm.org/research/center/presentations/features/details/2005-03-10/pdf/english/chapter_05.pdf (розділ 5, с. 54).

⁶² Солоняр помітив, що вбивства євреїв частіше відбувалися в Бессарабії, ніж на Північній Буковині, де жандарми організовували їх депортацію. Він не пояснює, які історичні передумови мають значення, вказуючи на цей розділ, наприклад, погром у Кишиневі 1903 р. вплинув на події в Бессарабії 1941 р. Цитату Кречуна див.: Vladimir Solonari, «Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941», *Kritika* 8, no. 4 (2007): 774, яка цитується з USHMM RG-54.003M (Archive of the Moldovan Service of Information and Security, file 615, p. 715).

⁶³ Гітлер казав це Геббельсові, який записав до свого щоденника. Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ed. Elke Fröhlich, Part II: Diktate 1941–1945 (Munich: K. G. Saur, 1996), 1: 269.

⁶⁴ Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 114–117.

Румунський випадок демонструє, що поєднання підтримуваного державою та цивільного насилля не було постійним, але коли вони перетиналися в певних регіонах, то не обов'язково призводили до ескалації або ставали незворотнім кроком до геноциду. Румунські лідери змінили свою політику в 1942 р., і депортації румунських євреїв до таборів смерті в Польщі більше не відбувалися, що розчарувало Гітлера⁶⁵.

Історичні та теоретичні пояснення насильств

Цей огляд антисемейських насильств в Україні (на захід від Дніпра) є дуже неповним. Було ще багато задокументованих інцидентів, і можна лише припускати, як багато ще не було зареєстровано. Такий обширний список звірств мав би мати якісь роз'яснення або принаймні спроби аналізу. Ян Гросс дійшов висновку: «Говорячи про цю епоху, ми не повинні згадувати колективну відповідальність. Потрібно розуміти та пам'ятати, що за кожне конкретне вбивство несе відповідальність лише конкретний вбивця або група вбивць. Проте все ж необхідно досліджувати те, що зробило націю (як-от «німців»), здатною на такі вчинки»⁶⁶. Гросс не пояснює основних причин таких «національних» схильностей, хоча його ретельна робота з Єдвабне, вочевидь, підтверджує вказані ним аргументи.

Кілька дослідників історії української, єврейської, румунської, німецької, польської історій та історії Голокосту, а також теоретики інших галузей пропонували різні пояснення. Наприклад, історик нацистської окупаційної Польщі Богдан Мусіял стверджував у світлі відкриттів Єдвабне, що найбільша провина мала б бути покладена на радянський режим, пояснюючи, що надмірне представництво євреїв у бандитському комуністичному режимі призвело до вимішування антирадянської люті поляками, українцями та німцями саме на євреях⁶⁷. Норман Наймарк спростовує аргументи Мусіяла, посилаючись на його «перебільшені твердження про широку участь євреїв у радянських злочинах і виправдане польське обурення проти єврейських злочинців». Проте, як визнав Наймарк, таке сприйняття євреїв та упередження стосовно них мали місце не через надмірне

представництво євреїв в радянському уряді, а через те, що до того євреям було заборонено обіймати державні посади, а вже за часів Радянського Союзу у них з'явилась така можливість. Хоча дійсно багато євреїв були керівниками комуністичних партій у міжвоєнний період, але не всі євреї були комуністами. До Великого терору (1937–1938) близько 40% високопоставлених офіцерів НКВС у радянській ідентифікаційній системі були єврейськими громадянами. Під час «Терору» єврейські офіцери в НКВС виконували накази Сталіна, але також були і жертвами чисток. Восени 1939 р. присутність євреїв у керівництві НКВС зменшилася з 40% до менш ніж 4%. Однак саме євреї, а не росіяни, були звинувачені в терорі, а також у злочинах, скоєних Радянським Союзом у 1939–1941 рр. Покладення на євреїв провини за злочини радянського режиму не мало раціональної основи, його корінням були емоції обурення, страху та гніву щодо меншості, яку можна було легко звинуватити в цьому⁶⁸.

Пізніше висвітлення погромів істориком Тімоті Снайдером надало більшої ваги подвійній окупації, яку зазнали ці прикордонні території. По всіх *кривавих землях* у Східній Європі погроми відбулися там, «де нещодавно прийшов Радянський Союз, де радянська влада була щойно встановлена, де за попередні місяці радянські адміністрації організували арешти, страти та депортації. Вони були спільним виробництвом, нацистською редакцією радянських текстів»⁶⁹. Очевидно, що історія радянських та нацистських режимів, які перетиналися між собою, була основним фактором виникнення погромів, але яким саме чином? Щойно радянські війська залишили територію, у місцевого населення швидко виникли бездоказові твердження про єврейсько-більшовицьку загрозу, і тому вони з радістю вітали нацистську антисемейську пропаганду⁷⁰. Ця модель реакції була обґрунтована ретельними дослідженнями Анджее Збіківського про події Єдвабне та десятків громад на сході Польщі, де насильство спалахнуло влітку 1941 р.⁷¹ Наявність в'язниць НКВС спровокувала погроми, однак ця причина, характерна для таких міст, як Львів,

⁶⁵ Solonari, «Patterns of Violence», 787, 752. Також цікаве порівняння див.: Mark Levene, «The Experience of Genocide: Armenia 1915–16 and Romania 1941–42», in *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, ed. Hans-Lukas Kieser (Zurich: Chronos, 2002), pp 423–462.

⁶⁶ Gross, *Neighbors*, 89.

⁶⁷ Bogdan Musiał, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000).

⁶⁸ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 72; Snyder, *Bloodlands*, 93, 108, 194. Вчений Леонід Райн (Leonid Rein) також встановив, що євреї не були, як соціальна група, вигодоотримувачами або ж панівною силою в радянській системі; 25% євреїв на анексованих польських територіях були депортовані, що пропорційно більше відносно загального їх представництва серед населення цих територій, див.: Rein, «Local collaboration», 386.

⁶⁹ Snyder, *Bloodlands*, 196.

⁷⁰ Norman Naimark, «The Nazis and the «East»: Jedwabne's circle of hell», *Slavic Review* 3 (2002): 479.

⁷¹ Żbikowski, «Pogroms in northeastern Poland».

не пояснює, як і чому подібні акти антиєврейського насильства відбувалися в менших населених пунктах, де не було в'язниць з трупамі жертв НКВС.

У своїй роботі про Бережани на східній Галичині історик Шимон Редліх, який вижив під час Голокосту, дійшов висновку, що «виникнення та перебіг погромів не були однаковими в різних місцевостях». У великих містах їх організували німецькі підрозділи безпеки та різні українські організації; у невеликих містах і в сільській місцевості вбивства були більш стихійними. Позиція німців була «амбівалентною». Однак існував один спільний елемент; як пояснював Редліх, «у більшості випадків вбивство євреїв українцями пов'язувалося зі стратами, виконуваними НКВС. Як німецька, так і українська націоналістична пропаганда широко використовували тему жидобільшовизму та участі євреїв у радянській терористичній машині»⁷².

Дітер Поль, який надав одні з перших систематизованих доказів погромів у Східній Галичині, також підкреслював важливість військового контингенту мережі ОУН, який займався підбурюванням до погромів та їх координацією разом з німецькою владою, а також поширював антиєврейську пропаганду «німецькі методи» в «боротві проти єврейства в Україні»⁷³. Їхня кампанія була найбільш ефективною на Західній Україні, де антирадянські настрої були спрямовані проти євреїв у цілому і загострилися внаслідок нещодавніх депортацій та звірств НКВС. Єврейсько-радянський зв'язок в очах місцевого населення, націоналістичні агітатори та німецькі окупанти були найпотужнішими, найпоширенішими джерелами ненависті та помсти проти євреїв в Україні. І все-таки були й інші причини, про які не варто забувати.

Дослідник Голокосту Йегуда Бауер, який порівнював міста Бучач та Кременець, не погоджувався з диференційованою картиною мотивів у міській і сільській місцевостях. Стереотип про ворожо настроєних українських селян певним чином замовчує ворожодії українського міського населення, яке також нападало на своїх

⁷² Redlich, *Together and Apart in Brzezany*, 102. Критика Дітера Поля роботи Богдана Мусіяля (Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen*) доступна в інтернеті: <http://www.fritz-bauer-institut.de/rezensionene/nl20/pohl.htm>.

⁷³ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944* (Munich: Oldenbourg, 1997), 54–59. Цитата Ярослава Стецька на с. 49. Також див.: Frank Golczewski, «Shades of grey: reflections on Jewish–Ukrainian and German–Ukrainian relations in Galicia», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 114–155.

єврейських сусідів⁷⁴. Хоча погром у Кременці був одним із найгірших на Поділлі, поведінка селянства не була надзвичайною або надмірно жорстокою. Грабунки були поширеними, але не обов'язково призводили до фізичної агресії. На думку Бауера, більша кількість євреїв у містах призводила до виникнення гострішої напруженості та, як наслідок, до виникнення насильств.

Історик Філіп Фрідман, який також пережив Голокост, у своїй ранній роботі з українсько-єврейських відносин пояснював, що «антиєврейська діяльність була роботою розпаленого населення», яка була керована смертельною співпрацею українських організацій, німецьких військових чиновників та поліції СС. У Тернополі німці покликали Український комітет для допомоги в підготовці погрому, тоді як в Глинянах (сусіднє з Перемишлянами місто) Український комітет звернувся до німців з проханням розпочати антиєврейську кампанію, яка передбачала і створення гетто. Фрідман роз'яснив особливу динаміку організації погромів у кожній конкретній місцевості, і, як і Гросс, чітко підкреслював особливості обстановки, залучених осіб та подій.

Мікроісторичні студії погромів сприяли появі макроісторичних пояснень. Історик Омер Бартов досліджував багатовікову історію міжнаціональних стосунків у Бучачі та визначив коріння геноциду в нерівномірному соціально-економічному розвитку різних етнічних груп міста⁷⁵, тоді як Френк Гольчевський пропонував досить ретельне пояснення, засноване на його глибоких дослідженнях українсько-німецьких та українсько-єврейських відносин. На Галичині українці мали довгу історію співпраці з німцями, оскільки вона була частиною Австрійської імперії. Крім того, «українське антиєврейське насильство рідко спостерігалось на Галичині протягом XIX століття та після Першої світової війни»⁷⁶. Хоча тут були погроми, ініційовані російськими військовими силами, а також ті, що проводилися місцевими українцями та поляками під час короткочасної Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Гольчевський не вважав, що ці інциденти під час Першої світової війни були достатньо значними, щоб позначити цю територію як джерело антиєврейського насильства. За його словами, «на початку

⁷⁴ Bauer, «Buczacz and Krzemieniec», 305.

⁷⁵ Omer Bartov, «From the Holocaust in Galicia to contemporary genocide: common ground – historical differences» (Meyerhoff lecture, United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, December 17, 2002).

⁷⁶ Golczewski, «Shades of grey», 116–117.

Другої світової війни це змінилося — на гірше»⁷⁷. Під час депресії 1930-х рр. сільськогосподарська економіка в Галичині зазнала краху цін, що загостило українсько-єврейські відносини на ринку, де українські селяни продавали товари єврейським купцям, а українські споживачі купували у єврейських продавців. Крім того, офіційний польський антисемітизм у формі квот та обмежень у громадських та соціальних організаціях таврував та ізолював єврейську меншість у Східній Галичині⁷⁸.

Де збігалися думки німців та українців (також і поляків), так це в бажанні звільнити Україну від більшовизму. У радянській адміністрації східної Польщі євреї в основному були зайняті на комунальному рівні, що робило їх найбільш помітними для українців та поляків на щоденній основі⁷⁹. Відчуття того, що євреї отримали найбільше від «ненависного» радянського режиму, у поєднанні з довоєнними антисемітськими упередженнями, пов'язаними з їх релігійними віруваннями, економічною заздрістю та різницею в освіченості, додавало напруги вже і без того напруженим стосункам між євреями та неєвреями; радянське правління, яке переслідувало як польських, так і українських націоналістів, а також сіоністів, було узагальнене до «єврейського правління» як антирадянськи налаштованими поляками, так і українцями⁸⁰. Узагальнення не враховувало інших реалій, зокрема того факту, що євреї, які намагались захистити свою приватну власність та бізнес, приєдналися до українців у антикомуністичний фронт і були також депортовані під час колективізації. Українці розглядали радянізацію як напад на селянство та на український політичний суверенітет, але вона знищила також єврейську та польську інтелігенцію і середній клас⁸¹.

Суперечливі пояснення погромів є відображенням різних методологічних підходів, змішаних джерел інформації, а також власних упереджень. Упродовж багатьох років провідна інтерпретація поклала повну провину на німецьких окупантів, відвернувши увагу від суперечливого предмету колаборації⁸². Основними доказами німецьких намірів ініціювати погроми були накази та звіти

айнзатцгруп, як наприклад цей наказ Рейнхарда Гейдріха, начальника головного управління безпеки Райху:

Ніщо не мало б стати на шляху спроб самоочищення антикомуністичних та антиєврейських сил на окупованих територіях. Навпаки, вони повинні бути підтриманими для того, щоб не залишати жодних слідів, повинні бути підсиленими, якщо це буде необхідно, та бути скерованими у правильному напрямку, без того, щоб ці місцеві «сили самооборони» могли потім посилалися на наші накази, або відзивуватися за них як за власні політичні обіцянки»⁸³.

Проте не всі погроми, що одночасно спалахнули на прикордонних територіях у великих містах та маленьких селах, були підступною діяльністю німецьких службовців СС, які свідомо не залишили слідів своєї присутності. Дійсно, цей наказ айнзатцгрупи можна тлумачити по-різному — як прагнення Гейдріха перекинути на місцевих жителів виконання «брудної роботи», або ж як надання допомоги від німців, оскільки вони мали спільну мету — позбавити Україну євреїв. Значною мірою німці повинні були покладатися на місцеве населення, оскільки німецьких сил не вистачало на виконання завдань, необхідних для повного винищення єврейського населення та здійснення геноциду. Не кожне місто, де відбулися погроми, було окуповано німцями. Однією з проблем для істориків є визначення того, де закінчувалися німецькі накази і починалося громадське насильство, під наглядом нацистів або ж без нього. Проте Гольчевський вважає, що «навіть неукраїнські вчені іноді заходять занадто далеко, мінімізуючи силу антиєврейських, антикомуністичних та антиросійських настроїв у цих регіонах». Наприклад, Рауль Гільберг стверджував, що «дійсно спонтанних погромів, які б пройшли без впливу айнзатцгруп, не відбувалося», і що «всі погроми були здійснені після прибуття німецьких бойових підрозділів»⁸⁴. Спроба покласти всю провину на німців втім не пояснює погромів, які відбулися в районах, окупованих угорськими силами, наприклад у Станіславові, Коломиї, Городенці та Обертині⁸⁵.

Фактично, коли німці виявили розчарування стосовно зменшення кількості погромів у Центральній та Східній Україні, вони також усвідомили, що громадське насильство було одночасно і проблемою, оскільки воно виходило з-під контролю, змусивши айнзатцкоманду 5

⁷⁷ Golczewski, «Shades of grey», 117.

⁷⁸ Golczewski, «Shades of grey», 123.

⁷⁹ Golczewski, «Shades of grey», 128.

⁸⁰ Golczewski, «Shades of grey», 129.

⁸¹ Golczewski, «Shades of grey», 82, 88.

⁸² Wolodymyr Kosyk, *The Third Reich and Ukraine* (New York: Peter Lang, 1993).

⁸³ Цит.: Golczewski, «Shades of grey», 132.

⁸⁴ Golczewski, «Shades of grey», 132; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes and Meier, 1985), 312.

⁸⁵ Golczewski, «Shades of grey», 132.

(айнзатцгрупи С) повідомити в кінці липня 1941 р. з Умані, що погроми перешкоджають більш систематичним зусиллям, спрямованим на виконання «остаточного вирішення єврейського питання»⁸⁶. Це порівняння між погромами та «остаточним вирішенням єврейського питання», як вказано в цьому тексті, особливо ясно свідчить про німецькі наміри та прагнення. Тут ми бачимо відмінність між громадським і державним насильством, а також історичну перерву між погромами і геноцидом. Насправді ж ці дві форми насильства і дві історії були нероздільними в Україні в липні 1941 р.

Як географічні точки порівняння, Латвія, Литва та Бессарабія / Північна Буковина також переживали сплеск антиєврейського громадського насильства під час операції «Барбаросса». У Латвії айнзатцгрупа А7 липня 1941 р. повідомила, що підрозділи місцевої допоміжної поліції об'єдналися з двома іншими незалежними групами для формування коаліції проти євреїв. Вони знищили декілька синагог та «ліквідували» 400 євреїв у Ризі⁸⁷. У Литві, де погроми в Ковно нагадували ті, які відбулися у Львові, історик Сауліус Сужієділіс підкреслював політичну та ідеологічну роль фашистських націоналістичних груп — Литовського фронту активістів (ЛФА), та організованих допоміжних служб Роллкоммандо Хаманн (Rollkommando Hamann); серед бойових бригад у цьому районі також на «литовський контингент під керівництвом лейтенанта Броніуса Норкуса» припадає щонайменше половина загальної кількості осіб, зазначених у відомому звіті Ягера. Антиєврейське насильство сформувало кровний зв'язок між нацистськими окупантами та їх фашистськими союзниками. Литовські комуністи або інші політично «підозрілі» особи мали змогу визнати свою відданість фашистам, шляхом викриття євреїв та беручи участь у погромах, тим самим відволікаючи увагу від власної приналежності до радянського режиму⁸⁸. Навіть якщо дані свідчать, що євреї не домінували серед керівництва НКВС і що значна частина литовських євреїв була антирадянською, це не змінювало того, що більшість

литовців сприймали євреїв як людей пробільшовицького або польського напрямку, а нацистська пропаганда підтримувала їх у цих поглядах. Як і в Україні, прихований антисемітизм був присутній і згодом проявився у відкритих формах, більшість із яких були звинуваченнями у змові із «зовнішнім» ворогом, будь-то більшовицькі окупанти, польські націоналісти або міжнародні капіталісти. Усі подібні звинувачення збігалися в тому, що євреї не були «одними з нас» і, таким чином, опинилися природною ціллю для дискримінації, вигнання та навіть, у часи кризи, насильства. Ті, хто діяв на основі цих звинувачень, вважали себе лояльними патріотами, а не аморальними злочинцями. Литовські погромники засуджували євреїв як національних зрадників. У Західній Україні подібне ставлення було поширеним щодо євреїв як до «зрадників», які співпрацювали з поляками, росіянами та навіть зображувалися як чекісти та члени НКВС. Дві протилежних точки зору, які циркулювали на землях подвійної окупації: євреї вітали Червону армію в 1939 р., а місцеві українські, литовські та латвійські націоналісти вітали Гітлера як визволителя в 1941 р.⁸⁹

Окрім важливої ролі націоналістичної та антисемітської ідеології, ще одна важлива тема, яка потребує висвітлення, це дослідження фактичних форм насильства. Термін «погром», навіть у своєму початковому російському розумінні, є метафоричним і невизначеним. Чи розуміли самі погромники влітку 1941 р. свої вчинки лише як розкрадання та приниження євреїв під час кризи та воєнних дій, або ж вони мали намір повністю позбутися євреїв у своїх громадах, навіть шляхом влаштування масових вбивств? Насильство літа 1941 р. відбувалося в масштабах, які вимагали поєднання сил хуліганів, озброєних ополченців і освічених організаторів та ідеологів. Крім того, насильство часто збігалося із запровадженням дискримінаційних заходів, як-от: маркування євреїв та їх домогосподарств, конфіскація їх майна та масові арешти.

До якої міри погроми 1941 р. були модерним або антимодерним явищем? Деякі вчені пояснювали, що Голокост був побічним продуктом «модерного бачення» національної держави, і частина цього есе підкреслила сукупність впливів нацистських, радянських та

⁸⁶ Snyder, *Bloodlands*, 198, документ цит. за: USHMM, SBU4/1747/19–20.

⁸⁷ Ereignismeldung UdSSR, № 15 (від 7 липня 1941 р.); NARA, RG 242, T 175, roll 233.

⁸⁸ Saulius Sužiedėlis, «Lithuanian collaboration during the Second World War: past realities, present perceptions», in *Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, eds. David Gaunt, Paul E. Levine and Laura Palosuo (Bern: Peter Lang, 2004), 158. Тімоті Снайдер мав схожі спостереження, див.: Snyder, *Bloodlands*, 196. Також це підкреслюється істориком Олександром Прусінім, який пояснював: «для «звичайних» чоловіків та жінок насильство було способом дістатися до влади та економічних ресурсів, інструментом для того, щоб здобути прихильність окупантів, а також шляхом для вираження страху та гніву, які придушувалися під час радянської окупації», див.: Prusin, *The Lands Between*, 175–176.

⁸⁹ Точку зору, що євреї вітали Червону армію можна побачити у статті Marci Shore, «Conversing with ghosts: Jedwabne, Zydokomuna, and totalitarianism», *Kritika* 6, no. 2 (2005): 345–374, 368; а також її критику робіт Яна Гросса, особливо: Jan Tomasz Gross, *Upiorna dekada: Trzy eseje na temat wzajemnych relacji między Żydami, Polakami, Niemcami i komunistami w latach 1939–1948* (Kraków: Universitas, 2001). Щодо української реакції на прибуття німецьких загарбників див.: Berkhoff, *Harvest of Despair*.

румунських імперських проектів та українського націоналізму. Інші додавали ще один елемент до цієї «теорії сучасності»: динаміку розширення імперії або ж її занепаду. У своїй книзі «Вбивства в історії» («The Massacre in History») Марк Левін і Пенні Робертс відзначають, що насильство, яке виправдовується або ж ініціюється імперіалістами, може свідчити про слабкість влади та легітимності цієї держави⁹⁰. Левін погоджувався із думками політичної теорії Ханни Арендт в її дослідженні «Про насильство» («On Violence»)⁹¹, що сильні держави не мусять вдаватися до насильницьких терористичних тактик, щоб заручитися підтримкою населення та контролювати його; самі по собі масові вбивства не є «точно налаштованим інструментом контролю»; вони демонструють розосередження та роздроблення влади.

Застосовуючи цю теорію до подій в Україні 1941 р., можна зробити висновок, що залучення місцевого населення до вбивства євреїв та інших злочинів є показником, з одного боку, нестабільності околиць нацистської імперії та, з іншого — нестабільної ситуації та незрілих форм українського націоналістичного руху. Продовжуючи думку Левіна, обидва винуватці мали слабкі позиції і використовували антисемітизм для відновлення історичної справедливості та встановлення контролю над здобутими територіями. Нацистські «етнічні чистки» були імперіалістським «процесом цивілізування», який мав на меті зміцнення позиції завойовника на захопленій території. Українські націоналісти та самопроголошені патріоти, копіювавши Голокост, робили це задля того, щоб витіснити ворога з «власної» території, вважаючи це частиною процесу побудови національної держави, а також проявом національного самовизначення⁹².

Теоретики поза межами історичної дисципліни опублікували численні дослідження про міжетнічне насилля та насилля натовпу.

⁹⁰ Mark Levene and Penny Roberts, eds., «Introduction», in *The Massacre in History* (New York: Berghahn Books, 1999), 10–12. Оскільки з'явилася це редакційне видання, що стосувалося масових вбивств, Левін опублікував дві збірки власних висловлювань досліджень, див.: Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation State* (New York: I. B. Tauris, 2005).

⁹¹ Х. Арендт писала, «насильство є незаконним за своєю природою, і є інструментом, який використовують правителі, які втратили владу, або ж які ніколи її не мали». Як політична сила насильство є протилежністю законної влади. Насильство розрізняється за своїм характером, враховуючи всі інструменти, які використовуються для зростання своєї реальної сили. Рух може застосовувати силу не вдаючись до насильства, писала Арендт. «Насильство не сприяє причинам дій, революцій, прогресу або реакцій, але використовується для підсилення напруження та винесення його на увагу громадськості». Див.: Hannah Arendt, *On Violence* (New York: Harcourt, Brace & World, 1970), 79; цит. за: Jack Eller, *Violence and Culture: A Cross-Cultural and Interdisciplinary Approach* (Belmont: Wadsworth Publishing, 2005), 7–10.

⁹² Levene and Roberts, eds., «Introduction», 10–12.

Політолог Роджер Петерсон підкреслював роль емоцій у виникненні групового насильства, особливо індивідуальних почуттів страху та невдоволення, які турбують багатьох під час криз, зокрема страху краху держави, або під час війни, коли накладаються певні суспільні обмеження.

Слабкість досліджень Петерсона полягає в тому, що він не зміг пояснити, яким чином персональні емоції стають груповим настроєм. На його думку, етнічне насильство характеризується наступною схемою: спершу політичні еліти та шовіністичні патріоти прагнуть зміцнити свою етнічну ідентичність, і ці «заклики до солідарності етнічних груп викликають певні виключення в складі населення»⁹³. Такі заклики до солідарності часто виконуються в ім'я оборони перед загрозою; вони мотивовані страхом. Петерсон впевнений, що найважливішим елементом етнічного насильства є союз державних еліт з місцевими бандитами та фанатиками, що дійсно було продемонстровано під час нацистського вторгнення, коли українські ополченці та націоналісти об'єднували свої зусилля з урядовими комітетами та німецькими командувачами⁹⁴.

У чому привабливість етнічності як джерела групової ідентичності та її потенційно насильницьких проявів? Петерсон пояснював, що «когнітивні категорії, засновані на расі та етнічній приналежності, служать для спрощення комплексної картини світу»⁹⁵. Двома основними рисами міжетнічного насилля є руйнування імперій та націоналізація держав, тобто саме той розвиток подій, який в екстремальній формі відбувається в міжвоєнні періоди. Національна держава, яка визначається більшістю, залишає меншини страждати, у цьому випадку ними виявилися євреї.

Антрополог Джек Девід Еллер визначав насильство як біологічний, психологічний та соціальний феномен. Люди мають насильницьку природу, а групи «з ідеологіями та інтересами є найбільш насильницькими з усіх»⁹⁶. Це твердження є дивним, оскільки більшість груп за визначенням мають спільні або колективні інтереси, але це не робить їх надзвичайно жорстокими. Як тоді це стосується громадських насильств, які зазвичай не мають навіть явного лідера? Групи надають особам певне підтвердження їх власних обурень, і це узаконення

⁹³ Roger Peterson, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (New York: Cambridge University Press, 2002), 73.

⁹⁴ Peterson, *Understanding Ethnic Violence*, 74–75.

⁹⁵ Peterson, *Understanding Ethnic Violence*, 46.

⁹⁶ Eller, *Violence and Culture*, XIII.

набуває все більшої сили, якщо ціллю цього обурення є інша група, яка створює, таким чином, загрозу та моральне обґрунтування того, що той, хто «придушує» загрозу, діє з метою самооборони. Еллер погоджується з висновком Роя Баумейстера, що «ідеалізм груп, на відміну від ідеалізму особистостей, як правило, закінчується наданням права, ліцензії на ненависть»⁹⁷. Санкція на ненависть до євреїв в Україні влітку 1941 р. була надана регіональними німецькими командувачами, українськими націоналістичними лідерами та навіть тиском «натовпу».

З огляду на всі ці історичні та соціально-наукові пояснення, погроми та зростаюче громадське насильство щодо євреїв в Україні найбільш правильно розуміти як поєднання кількох непередбачуваних обставин, явищ та подій із довгостроковими та короткостроковими причинами. Такий рідкісний вибух громадської та державної підтримки масового насильства не може бути пояснений жодним самостійним чинником, як-от: модернізація держави, вияв зла, варварська племінна ненависть або тривала історія християнського антисемітизму. У той час міжконфесійні конфлікти та напруженість зумовлювались накладанням соціально-політичних подій та поведінкових реакцій, зокрема й конфлікти ідеологій, дефіцит ресурсів, культура насильства, нацистсько-радянські лежача, а також довга історія антиєврейських настроїв. Перед Першою світовою війною різноманітні етно-расові варіанти державних утворень або етнократичних держав поставили меншини в Європі, у тому числі євреїв, в надзвичайно вразливе становище. Комуністичні, інтернаціоналістичні ідеології звернулися до меншин та інших маргіналізованих груп, але загрожували більш усталеному, але винятковому, капіталістичному конструкту національних держав. Проте втілені як нацистські, так і радянські альтернативи були лише утопічними уявленнями про сучасність, всесвітню революцію та соціальну інженерію, які протиставлялися загрозливому *Файндбильд* (Feindbild). Політичні боротьба за владу і легітимність розгорталися на вулицях і найбільш вразливими в цій боротьбі були «натовпи» вигнанців. Навряд чи можна переоцінити значущість Першої світової війни для становлення фашизму, що навчила ціле

⁹⁷ Eller, *Violence and Culture*, 16 (у частині, яка цитує Роя Баумейстера (Roy Baumeister)). Баумейстер вважає, що звичайні люди чинять насилля через: 1) бажання матеріального прибутку; 2) страх перед неминучою загрозою, виявлений як форма самооборони; 3) рух за власними ідеалами або утопіями, діють поодинокі чи групово, інтерпретуючи перешкоди на своєму шляху як потенційні об'єкти насильства; 4) садизм або жага крові, що зустрічається найрідше. Див.: Roy Baumeister, *Evil: Inside Human Violence and Cruelty* (New York: W. H. Freeman, 1999), 375–378.

покоління європейців насильству та знецінюванню людського життя. Триумф цього трагічного шлюбу насильства та громадської політики найяскравіше продемонстрував той факт, що навіть пацифісти, наприклад Ремарк, мирні організації, як-от Ліга Націй, і стратегії, зокрема політика умиротворення, у кінцевому підсумку не змогли допомогти. Це були узагальнені ідеологічні, політичні заходи, які лише посилили економічну кризу⁹⁸. До 1939 р. економічний розрив між Східною та Західною Європою залишався значним; нацисти перебільшили та перекрутили цей розрив у своїх закостенілих зображеннях модернізованої Німеччини, на противагу «відсталій» Польщі або «виродженій жидобільшовистській» Росії, також цей контраст зображувався як «вищий арій» vs «східний єврей». У постверсальському розмежуванні європейських національних держав лінії кордонів зробили ці економічні та політичні відмінності ще більш вираженими⁹⁹.

Зростання розбіжностей між фашистським, націоналістичним підходом, втіленнями якого був нацистський рух, та його тоталітарний аналог — сталінська версія марксизму, поставило мешканців України в непевне становище. У західних областях Галичини та Волині українці мали чисельну більшість, але вони перетворилися на переслідувану політичну меншість, коли опинилися по інший бік нового польського кордону. Як і слід було очікувати, більшість українців чинили опір колонізації. Вони не мали наміру переселятися до «старої» батьківщини, що сповільнювало асиміляцію через різкі соціально-економічні відмінності. На радянському сході українська більшість розкололася на різні політичні та економічні суб'єкти внаслідок сталінської революції. Це спричинило розчарування і навіть ненависть до радянського експерименту та його методів, але до 1941 р. система вже залучила два покоління учасників, яких розрізняли етнічні відмінності. Єврейські активісти можуть бути «звинувачені» за ранній період, але не за те, що відбулося наприкінці. Міжетнічні шлюби та урбанізація українців, євреїв та росіян почали розмивати етнічні відмінності. Проте як польські, так і радянські спроби зміцнити свою владу та взяти гору над Україною не сприяли зміцненню міжнаціональних зв'язків; навпаки, вони сіяли ворожість, обурення та невизначеність. У сталінській Україні процвітала культура викриття та доносів, коли кожен намагався використати систему,

⁹⁸ Robert Gerwath, ed., *Twisted Paths: Europe 1914–1945* (New York: Oxford University Press, 2008).

⁹⁹ Щодо сплетіння антисемітизму, меншин та прикордонної політики, які виникли після Першої світової війни, див.: Bloxham, *The Final Solution*, 73–74, 84–85, 90–91, 94–100; щодо економічного впливу див.: Bloxham, *The Final Solution*, 100–102.

яка давала великі обіцянки, але пропонувала малі нагороди. У різних регіонах Польської та Радянської України євреї та етнічні українці були розділені соціально та політично секуляризмом, фракціонізмом та тероризмом сучасної політики.

Початок війни, ранні успіхи німецьких військових та агресивна антисемітська політика нацистів підливали масла у цей вогонь. Українці, поляки та євреї раптово опинилися посеред іншої великої війни, яка ідеологічно розділяла більше, ніж перша. Покоління тепер мали спільну згадку про те, що було можливо за умов загальної війни. Євреї розуміли своє вразливе становище, але не його геноцидний потенціал. Погроми жодним чином не були автоматичною відповіддю на політичну та соціальну кризу в умовах військового перевороту, проте саме той факт, що історія антиєврейського насильства існувала в колективній пам'яті, зробив можливими, якщо не спричинив, нові погроми після прибуття антисемітськи налаштованих нацистів. Німецька присутність була вирішальною, оскільки під час перевороту вересня 1939 р., за винятком деяких випадків (як зокрема на прикордонній території біля Гродно, де фактичний перебіг подій ще досі не був повністю з'ясований), погроми не проходили на радянських територіях. Згодом, після багаторічної нацистської антисемітської пропаганди, коли Червона армія повернулася в Україну, в 1944–1945 рр., на сході та заході України відбулися погроми, найбільш відомі пройшли в Києві¹⁰⁰.

Порівнюючи насильства влітку 1941 р. на Галичині та Волині-Поділлі, спостерігаємо зменшення масштабів погромів під проводом українців. Хоча, на думку німецьких спостерігачів, грабунки були так само значно поширеними¹⁰¹. Уцілілі потерпілі свідчать, що українці зраджували єврейських сусідів, викривали їх, розкрадали їх майно та жорстоко поводитися з ними. Проте не можна з упевненістю стверджувати, що в Центральній та Східній Україні не відбулося «жодних Єдвабне»; перш за все через те, що у нас немає джерел з багатьох великих єврейських громад, які були знищені, і тому, що після війни радянські розслідування воєнних злочинів вказали роль українських націоналістів як співучасників, але мінімізували антисемітський

¹⁰⁰ Про контрольовану Радянським Союзом Польщу див.: Gross, *Revolution from Abroad*; Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve, eds., *Shared history – divided memory: Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GMBN, 2007). Про післявоєнні погроми див.: Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

¹⁰¹ Berkhoff, *Harvest of Despair*, 56.

фактор шляхом використання формулювань на зразок «мирні радянські громадяни»¹⁰².

У книжці «Сусіди» Гросс стверджував, що ми повинні розглядати Голокост «як мозаїку, яка складалася з окремих епізодів, імпровізованих місцевими лідерами, і яку рухала непримусова поведінка, коріння якої пов'язане з лише Богу відомими мотивами всіх тих, хто перебував на місцях вбивств у той час»¹⁰³. Випадок України показує, що значні регіональні відмінності вимагають послідовного підходу. Проте чи можуть ці невеликі, епізодичні історії правильно скластися у велику «мозаїку»? До того ж робота Гросса веде нас до питання про поняття «добросусідських» відносин. В Україні та інших місцях окупованої нацистами Європи німці розумно експлуатували та загострювали слабкі міжетнічні зв'язки, звільнюючи жадібність та антисемітизм, але ці вади та упередження не були німецькими винаходами, а нацистська окупація була одним з розділів у довгій історії антисемітських настроїв та поведінки в Україні.

Погроми 1941 р. не можна розглядати ізольовано, і тим більше обмежуватись прикордонням. Антиєврейське насильство влітку 1941 р. було більше ніж окремим епізодом, воно означувало одночасно як кульмінаційний момент, так і історичний перелом. Масові розстріли та вбивства в газових камерах, які проводила Німеччина, були державними актами геноциду, які суттєво відрізнялися за характером, але збігалися за часом з громадським насильством. На той час погроми могли здаватися епізодичними та історично звичними, але, оглядаючись на них, ми бачимо, що вони зробили значний внесок у набагато більшу, безпрецедентну геноцидну кампанію «остаточного вирішення єврейського питання». Відмінності між громадським насиллям та геноцидом неможливо чітко встановити через взаємодію цих двох феноменів, до того ж ці відмінності можуть виявитися упередженими. У «периферійних» регіонах, зокрема в Україні, історична схема погромів несла ефект «нормалізації», що привчив жителів та іноземних учасників до насильства. Вбивства були дуже жорстокими та огидними, проте не дезорганізованими. Під час Голокосту місцеві погроми тривали після літа 1941 р. (і навіть у післявоєнний період). Ліквідація гетто під керівництвом нацистів у Галичині

¹⁰² Ранні згадки вцілілих на цих територіях говорять про погроми, які не були внесені до німецьких звітів та не були доступними в російських архівах. Див.: Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German Occupied Soviet Territories* (Bloomington: Indiana University Press, 2007).

¹⁰³ Gross, *Neighbors*, 81.

в 1943 р. супроводжувалася пограбуваннями єврейських домівок, згвалтуваннями, побиттями та іншими катуваннями, що передували депортації та масовим розстрілам. Погроми, які німецькі окупанти інтегрували у свою програму геноциду, були здійснені коаліцією сил: громадою, незалежними націоналістичними повстанськими групами та нацистською державою. Поєднання цих насильницьких явищ є важливою, можливо визначальною рисою геноциду, яка повинна бути краще розплутаною, контекстуалізованою та поясненою.

Подяка

Авторка дякує за критичні зауваження, пропозиції та виправлення Пітеру Блейку, Холлі Кейс, Каю Струве, Володимирі Солонарю, Марку Левіну, Олександрі Прусину, Патрісу Бенсімону та Рею Брендону, а також анонімним рецензентам та редакторам *Journal of Genocide Research*. Будь-які фактичні помилки або думки, висловлені в цьому есе, є авторськими. Це есе написане як презентація для конференції «Голокост в Україні: нові джерела та перспективи», 1 жовтня 2007 р. Університет Париж IV—Сорбонна. Автор висловлює подяку Стівену Фельдману та Бентону Арновітцу з Меморіального музею Голокосту США, Центру провідних досліджень Голокосту за редагування моєї презентації та за дозвіл її публікації.

Про автора

Венді Лауер (Wendy Lower) — професор кафедри Джона К. Рота в Коледжі Клермонт МакКенна (Claremont McKenna College). З 2014 р. очолює Центр прав людини (Mgrublian Center for Human Rights) в Клермонті; з 2016 р. виконує функції тимчасового директора Центру передових досліджень Голокосту Джека, Джозефа та Мортон Манделя (Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies) при Меморіальному музеї Голокосту США (USHMM) у Вашингтоні.

Коло наукових зацікавлень охоплює історію Німеччини та України у Другій світовій війні, Голокост, жіночу історію, історію прав людини, компаративні дослідження геноцидів. В. Лауер проводить порівняльні дослідження біографій злочинців та досліджує військові злочини нацистів у Радянській Україні, Австрії, Східній та Західній Німеччині.

Серед її публікацій: «Побудова Нацистської імперії та Голокост в Україні» (Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine) (2005); «Щоденники Самуїла Гольфарда та Голокост у Галичині» (The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia) (2011); «Чоловіки

та жінки, які вчинили Голокост, та підхід до правосуддя у Східній Німеччині, 1949–1963» (Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949–1963). *Holocaust and Genocide Studies* 24, no. 1. (Spring 2010): 56–84; а також за її редакцією (спільно з Реєм Бренденом (Ray Brandon)) «Шоа в Україні: історія, свідчення, меморіалізація» (Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization) (2008). Монографія В. Лауер «Гітлерівські фурії: німецькі жінки в нацистських полях смерті» перекладена 21 мовою.

Переклав з англійської Ярослав Піскарьов